

8°
INDO-CHINOIS

1683

(5)

LA PENSÉE DE L'OCCIDENT
BIBLIOTHÈQUE DE TRADUCTIONS

Fondée par M. le Résident Supérieur RENÉ ROBIN
Dirigée par MM. ÉMILE VAYRAC et NGUYỄN VĂN-VĨNH

TRUYỆN CÁC DANH-NHÂN
HI-LẠP LA-MÃ ĐỐI NHAU

LES VIES PARALLÈLES DES HOMMES
ILLUSTRES DE LA GRÈCE ET DE ROME

Của PLUTARQUE tiên-sinh soạn
NGUYỄN VĂN-VĨNH diễn quốc-âm
theo các bản dịch tiếng Đại-pháp

DÉPOT-LEGAL
RÉSIDENCE SUPÉRIEURE
TONKIN

FASCICULE V

17110

HANOI

EDITIONS DE TRUNG-BẮC TÂN-VĂN

Certifié le 8 Mars 1932 à quinze mille f.
Hanoi le 8 Mars 1932
L'Imprimeur
Juvay

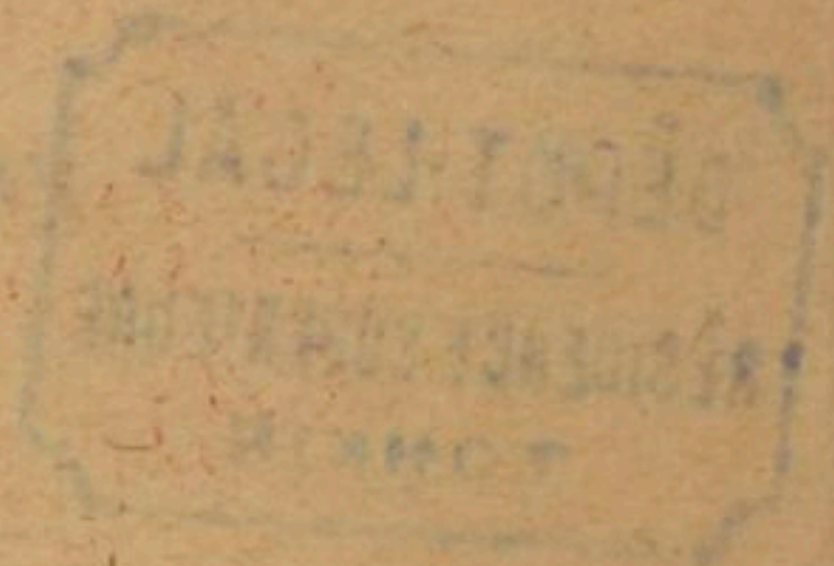

LA MÈRE DE L'ÉCOLE
D'ÉCOLES DE THAÏLANDE

ÉDITÉE PAR M. BENOÎT BOURGEOIS
DANS SON BUREAU DE LA RUE DE LA HARPE

TRAITÉ DES ÉCOLES
DE LA MAISON

LES ÉCOLES DE LA MAISON
SONT LES ÉCOLES
OÙ L'ÉDUCATION
A LIEU DANS LA MAISON
MÊME

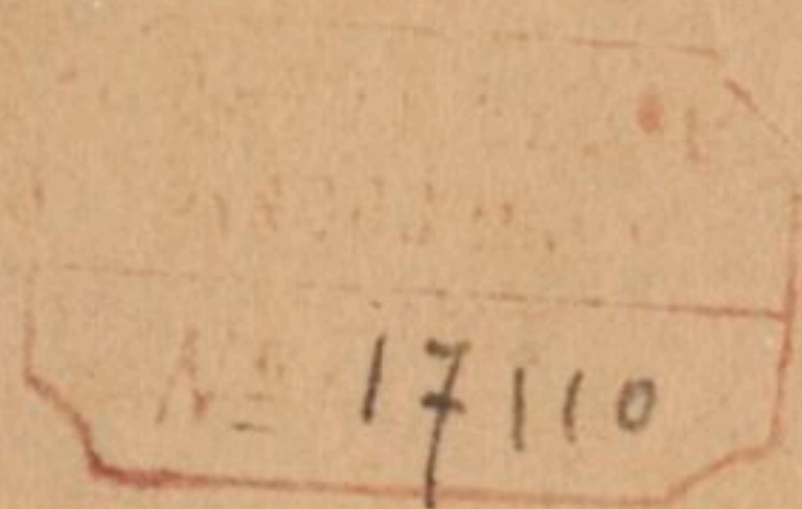

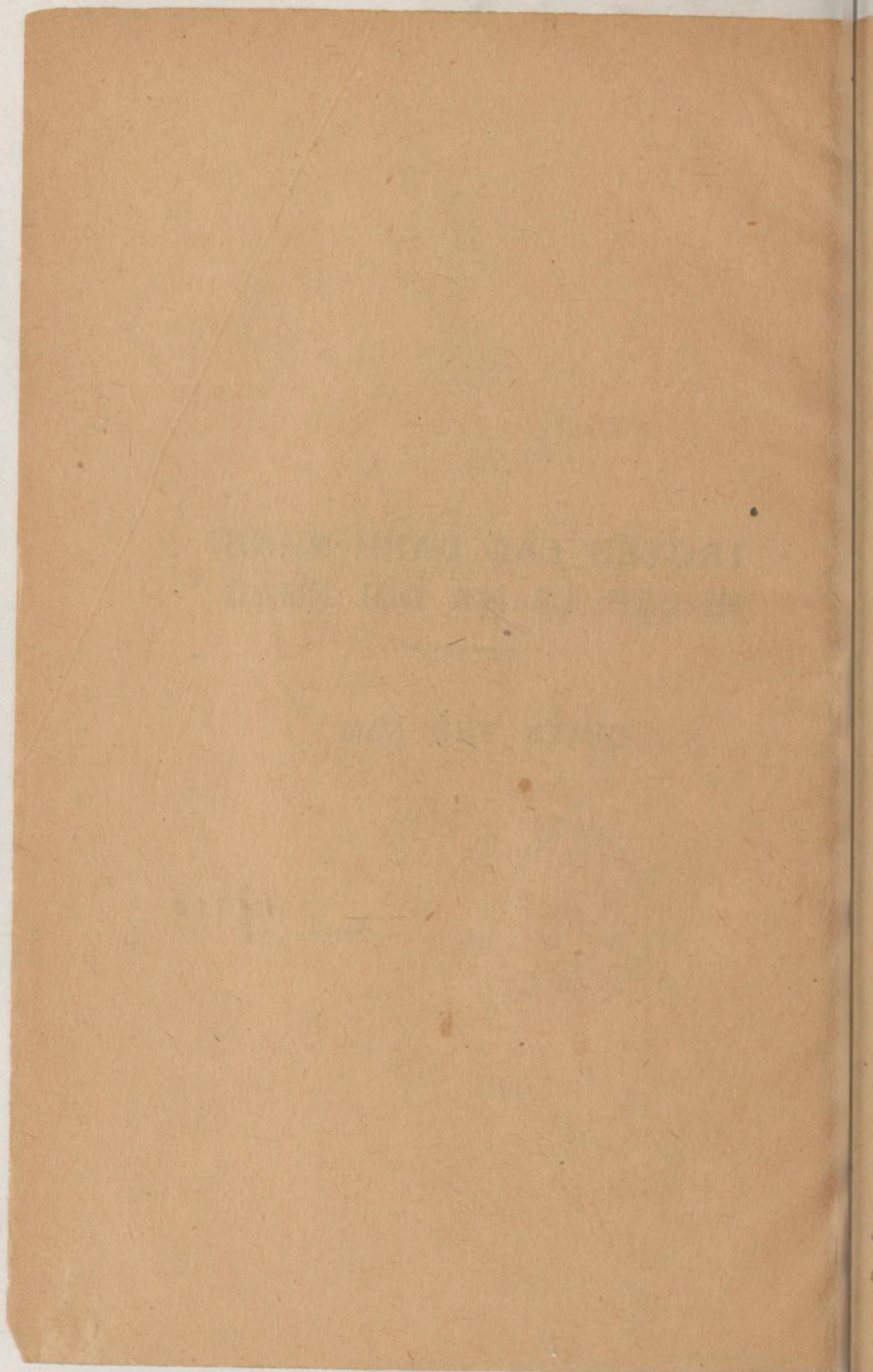
TRUYỆN CÁC DANH-NHÂN
HI-LẠP LA-MÃ ĐỐI NHAU

QUYỂN THỨ NĂM

đâm nát ra rồi trộn với sữa mà ăn. Có khi lại làm nên một thứ bánh, rồi tiến sang đến giáp trận giặc, đem vào chỗ quân giặc núp mà bảo rằng: « Hễ đất còn mọc ra thứ rễ cây này thì quân Xê-da còn giữ được kín vòng vây Bông-bê mãi mãi.» Bông-bê phải cấm quân sĩ không ai được nói lại những lời ấy, và không ai được nhặt lấy những bánh ấy, e rằng quân sĩ thấy giặc chịu được kiên-nhẫn kham-khổ như thế mà sợ mất duệ-khí chẳng. Mỗi ngày quân Xê-da sang phục đánh mấy trận ở ngay bên trại Bông-bê trận nào quân Xê-da cũng được, duy chỉ có một trận là quân Xê-da đại bại, xuýt nữa thì mất cả đến trại tương đông.

TIẾT THỨ XLVI

POMPÉE ĐÃ THẮNG MÀ
CHẰNG BIẾT THỪA CƠ-HỘI

Bông-bê hôm ấy đem quân ra đánh riết quân Xê-da phải chạy cả, xác người chết đã lấp đầy các hào hố, đuổi mãi sang cho đến trại của Xê-da, Xê-da thấy quân mình bỏ chạy, phải đuổi theo mà bắt trở lại. Ngài phải bắt lấy cờ hiệu mà đứng chắn ngang đường, thì chúng rầy đồ cả cờ hiệu mà chạy qua lên trên, để cho giặc

bắt được ba mươi hai người. Tí nữa Xê-da bị hại. Nhân ngài thấy trong đám quân sợ chạy, có một tên cao lớn khỏe mạnh lắm, ngài nắm nó lại nói sỉ nhục mà bắt trở lại đánh giặc. Tên ấy sợ chết không muốn trở lại, bèn giơ gươm lên toan chém ngài, may có quan thị-mã đi sau ngài biết ý tuốt ngay gươm ra ma chém một nhát xả vai thảng cao lớn ấy. Xê-da khi ấy tưởng thế mình là nguy lắm rồi, trong bụng chắc phen này phải thua, bỗng thấy *Bông-bê*, hoặc là nhát quá, hoặc là thời-vận ngài còn đỏ mà nó xui ra thế, đã đánh đuổi được quân ngài đến đó, mà không đuổi rần, lại cho quân lui về. Xê-da thấy vậy quay cổ bảo các tướng rằng: «Trận hôm nay đáng lẽ giặc phải thắng, mà nó không thắng là vì tướng nó không biết thắng.»

Khi ngài về đến trại, ngài đi nằm, cả đêm không ngủ, chỉ những lo ngại buồn rầu suốt đêm, trách mình làm sao trước đương ở chỗ đất tốt dân giàu, thổ-sĩn lắm, như đất *Ma-xê-doan*, đất *Tê-xa-li* thì sao chẳng đủ cho giặc đến đó mà đánh, lại đi kéo quân đến chỗ bờ biển này, là nơi giặc đã giữ vững, ta đến đây phần vầy được nó thì kém, mà phần bị cái đói khát nó vầy mình thì nhiều.

TIẾT THỨ XLVII

CÉSAR DỜI THỂ TRẬN ĐI NƠI KHÁC,
POMPÉE BẮT-ĐẮC-DĨ PHẢI ĐÁNH ĐUỔI

Xê-da nghĩ đến tình-cảnh ấy mà lo, bèn quyết bỏ thể trận cũ mà đem quân sang đất *Ma-xê-đoan* (Macédoine) đánh người *Xi-bi-ông* (Scipion). Ngài tính rằng một là *Bông-bê* theo mình lên xứ ấy, là chốn không tiện cho sự vận tải lương qua biển. Bằng *Bông-bê* không chịu theo lên đó, thì là bỏ *Xi-bi-ông* cho mình đánh dễ như chơi. Quân của *Bông-bê* thấy *Xê-da* nhổ trại mà đi, thì tự-đắc lắm, các tướng cũng tự-đắc, coi *Xê-da* như đã thua rồi, chỉ đuổi rần lên là bắt được. Nhưng *Bông-bê* nào có phải là người cả gan đem cả vận-mệnh mà tính trong một đại trận đâu. Nguyên đóng quân ở chỗ đó thế lợi, đường tải lương rất tiện, để mà dùng kế hoãn binh, để cho quân *Xê-da* chẳng phải đánh cũng mòn mỏi dần đi, và quân tướng của *Xê-da*, dầu rằng đã luyện-tập nhiều, xưa nay đi đánh nhiều trận đã thao-lược lắm, nhưng phần nhiều người đã có tuổi không đương được những việc gian-lao quá. Lương ăn lại hiếm, phải ăn uống kham-khở, trong quân sinh ra những bệnh truyền-nhiễm chết dần chết mòn. Lại thêm một điều nguy nữa, là tiền

bạc cũng hết cả, không biết sau này rồi Xê-da làm ra thế nào mà nuôi quân. Bông-bê cũng nghĩ bấy nhiêu điều, mà duy-tri không chịu đánh. Trong các ti-tướng của Bông-bê, duy chỉ có ông Ca-tôn là cùng một lòng với chủ dùng kế hoãn binh. Vốn Ca công ý cũng không muốn giết hại người đồng-bang cho lắm. Trận mới rồi, Ca công thấy máu đào La-mã lênh-láng đầy đồng, mà lụy rỏ, khi đi coi trở về, phải lấy vạt áo phủ mặt khóc than. Còn các tướng khác thì đều trách Bông-bê hèn-nhát cho nên không dám đuổi đánh; lại tìm cách trêu Bông-bê mà gọi là *A ga-mem-non*, là vua cả các vua thiên-hạ, vân vân. Làm cho Bông-bê dẫu lòng chẳng muốn mà cũng phải nhờ vả đem quân đi đuổi Xê-da.

TIẾT THỨ XLVIII

QUÂN XÊ-DA LẠI GẶP THỜI PHONG-THỊNH

Mấy hôm mới cất quân đi, Xê-da gặp nhiều nỗi khó-khăn trắc-trở lắm, không ai muốn cấp lương cho. Từ khi thua trận, ai cũng khinh dể. Nhưng khi đến đất *Tê-xa-li* đã hạ được thành *Gom-pha* (Gomphe) rồi, thì quân lính lại được tha hồ ăn uống thỏa-tích, bệnh truyền-nhiễm tự-dưng thấy bớt hẳn. Quân lính đã lâu nhịn miệng, từ đó được dư lương, vừa đi vừa ăn no uống

say, hát âm đường cái, vui-vẻ quá cho nên khỏi bệnh, mà người nào người nấy trong mình thấy khoan-khoái mạnh-khỏe. Khi hai bên cùng đem quân cả vào đất *Tê-xa-li*, đóng quân đối diện nhau rồi, *Bông-bê* cũng không muốn khởi chiến, cứ một niềm giữ kế hoãn binh. Vả đêm năm chiêm-bao lại thấy nhiều điềm gỡ. Một khi thấy mình vào rạp hát lớn thành *La-mã*, dân vỗ tay mừng. Trong khi dân vỗ tay thì mình thân đứng bày đồ nghi-tiết trong đền nữ-thần *Vê-nữ-xi* (Venus). Khi tỉnh dậy, phần thì yên lòng vì trong mộng thấy dân vỗ tay mừng, phần thì khiếp-sợ vì trong mộng thấy mình đứng bày lễ trên ban thờ nữ-thần, vì *Xê-da* thường tự xưng là dòng-dõi nhà nữ-thần, mình đứng bày đồ thờ nữ-thần, tất là điềm mình ma, mà để cho con cháu nữ-thần hung-vượng lên.

TIẾT THỨ XLIX

QUÂN HAI BÊN ĐẤU NHAU Ở ĐẤT PHARSALLE

Bông-bê thì lo sợ như thế, nhưng các ti-tướng và quân-sĩ thì ai nấy đều phấn-chấn trông-cậy ở cơ thắng trận cả. Người *Đô-mi-chi-úc* (Domitius), người *Xi-binh-lê* (Spicther) người *Xi-bi-ông* (Spicion) đã tranh nhau trước cái chức giáo-chủ của *Xê-da*. Có mấy tướng lại sai người về mượn trước

những nhà-cửa lịch-sự ở *La-mã*, chọn những nhà sang-trọng, vào bậc tổng-thống lãnh-sự, và bậc tư-pháp ở, trong bụng chắc phen này được trận tất về *La-mã*, người nào cũng được cất-nhắc lên những chức ấy. Nhưng trong các đội quân của *Bông-bê* thì có đội quân *Mã-hiệp* là nòng đánh nhứt. Phần thì tự-phụ có khí-giới tốt, cưỡi ngựa khỏe, người nào cũng giỏi trai tráng-kiện, số lại đông (số quân *Mã-hiệp* của *Bông-bê* những bảy nghìn, mà bên *Xê-đa* chỉ có một nghìn). Bên ấy nhứt quyết là thắng Quân bộ thì *Bông-bê* có bốn vạn rưỡi, *Xê-đa* chỉ có hai vạn hai. *Xê-đa* bèn họp các tướng sĩ mà nói rằng: Hiện có hai đạo quân của ông *Cô-ni-phi-ti-úc* (*Cornificius*) đương đem lại tiếp-ứng đá gần tới nơi; ông *Ca-lê-nũs* (*Calénus*) lại đương dẫn mười-lăm cơ (1) (*cohortes*), hiện ở quanh thành *Mê-ga* (*Méga-re*) và thành *A-ten* (*Athènes*). Vậy các tướng sĩ nghĩ xem nên chờ cho quân tiếp-ứng tới nơi hãy đánh, hay là nên đánh liền ngay, một chọi với hai. Ngài vừa hỏi thế, thì các tướng sĩ đồng thanh xin đánh lập tức, dầu giặc không muốn đánh cũng xin lập kế mà bắt giặc phải đánh.

1. Mỗi cơ *La-mã* (*cohorte*) chừng năm sáu trăm người. Mười cơ thành một đạo (*légion*)

TIẾT THỨ L

CÉSAR XEM QUẺ, RỒI KHAI CHIẾN

Ngài làm lễ khai-quang tây-ước cho quân, khi mổ bò tế, thầy quẻ xem ruột bò rồi tàu với ngài trong ba ngày tất quân hai bên phải giao chiến. Ngài lại hỏi thầy giao chiến thì bên nào thắng, bên nào bại. Thầy quẻ thưa : « Việc ấy thì ngài biết hơn tôi. Tôi xem ruột bò chỉ thấy có điềm biến-cải, mọi việc đều thay đổi, dương lành hóa dữ, dương dữ hóa lành ; dương hay hóa dở, dương dở hóa hay ; dương lợi hóa hại, dương hại hóa lợi mà thôi. Vậy xin ngài xét lấy hiện-tình của ngài mà suy lấy. Hễ dương hay thì nên lo hóa dở. Bằng thể dương dữ, thì nên mừng sắp đến tới tuần thái-lai đó ».

Trước hôm định giao chiến, dương nửa đêm, ngài thân đi kinh-lược trong các trại quân, thỉnh-linh trông lên trời, thấy một đường lửa sáng rực, chạy từ bên mình sang bên quân giặc. Sáng ngày, lúc quân ra đời canh thì thấy bên trại *Bông-bê* xôn xao. Tuy vậy mà *Xê-da* cũng chưa định đánh ngay vội, lại hạ lệnh truyền ba quân nhổ trại mà kéo vào thành *Xĩ-cô-tu* (Sco use). Trại vừa nhổ xong thì có quân vào báo giặc ra khiêu chiến. Ngài nghe tin

ấy cả mạng, cầu nguyện thân-minh, rồi bày quân thành thế trận, chia quân ra làm ba đạo. Trung-quân thì giao cho ông *Đô-mi-chi-úc Can-vi-núc* (Domitius Calvinus); tả-quân thì giao cho ông *An-loan* (Antoine), còn mình thì đứng cầm hữu-quân, để khiến lấy đạo quân thứ mười. Bên giặc thì dùng *kị-mã* mà đối với hữu-quân *Xê-da*. *Xê-da* thấy quân *kị-mã* ấy nhiều khi-giới sáng quắc, bèn xuống hàng hậu-quân trích lấy sáu cơ, đem lên bày ở sau hữu-dực, dặn dò cẩn thận, khi *kị-mã* giặc xông sang đến nơi thì phải làm những thế nào.

Bông-bê cũng cầm quân hữu-dực, đối với tả-dực *Xê-da*; tả-quân thì giao cho người *Đô-mi-chi-úc* (Domitius), trung-quân thì giao cho cha vợ là người *Xi-bi-ông*. Bao nhiêu quân *kị-mã*, *Bông-bê* đem hết ra tả-dực, để đánh rấn vào chỗ đại-tướng cầm quân, thì tất phải thua ngay. Đã chắc rằng bấy nhiêu *kị-mã* thì dẫu hàng quân, dày đặc đến đâu mà chẳng xông được qua.

Khi hai tướng đã sắp ra hiệu-linh khởi chiến, *Bông-bê* hãy còn dặn dò bộ-quân phải đứng cho mau hàng, cho vững chỗ, chờ khi quân giặc sẵn sàng đến vừa tầm tên đạn, bấy giờ hãy động. Trong sách *kỉ-sự Xê-da* có chép rằng *Bông-bê* dặn quân như thế thật là trái-phép dùng binh, há lại

chẳng nghĩ quân kị-mã khi mới xông vào trận thì khỏe vô-dịch, duệ-khi còn nguyên, trong lúc ngựa phi nhanh, quân tướng đều phấn-chấn, can-dảm dẫu một cũng hóa ra mười. Nếu bộ-quân đứng vững mà chờ cho quân-kị ấy đến gần mới đánh, thì còn đánh làm sao kịp nữa, thật là đứng giương bia cho ngựa xéo chết.

TIẾT THỨ LI
CÉSAR ĐẠI THẮNG

Khi Xê-da đã hô quân tiến sang trận giặc rồi, thì nom thấy một viên đại-úy giỏi nhưt và có nghĩa nhưt trong đám tù-tướng của mình, đương giục giã quân phải tận tâm mà đánh. Ngai bèn hỏi tướng ấy rằng: « *Ca-ra-xi-ni-úc* ôi! (*Carassinius*) hôm nay người liệu ta thắng hay bại, người nghe trong lòng có thấy phấn-chấn chẳng? » Ca công giơ tay bắt tay Xê-da mà rằng: « Hôm nay quyết ta đại thắng. Tôi dù chết dù sống hôm nay chắc cũng được lời khen của chúa-công ». Nói đoạn, hùng hổ mà đem đội quân trăm hai mươi người xông thẳng vào trận giặc, đánh tau mấy hàng tiền-quân, mà chạy vào đến giữa quân giặc, chém giết huyên thiên, giặc chết ngổn ngang quanh mình. Giữa lúc ấy thì bị một mũi gươm đâm vào mồm suốt ra sau gáy.

Khi quân hai bên đã giáp chiến như thế rồi, quân kị-mã ở tả-dực của *Bông-bê* mới chằng-dàng mà tiến, đi rải-rác dài hàng ra để vây bọc lấy hữu quân *Xê-da*. Nhưng chưa đi được đến nơi, sáu cơ hậu-quân của *Xê-da* đã xông ra mà đánh, cứ nhè mặt những quân tướng kị-mã mà phóng lao mà chém, chứ không theo phép thường, đứng đằng xa mà phóng lao, mà chém vào chân vào đùi. Đó là theo như lời dặn của *Xê-da*. Số là *Xê-da* đã biết những quân kị-mã ấy, xưa nay chưa thao luyện là mấy, vả lại toàn là những bậc thiếu-niên, hay khoe bộ mặt khôi-ngô tráng-khiến, sợ nhứt là những thương vào mặt, cho nên dùng kế ấy tất là phải nhứt, phần sợ cái nguy trước mắt, phần sợ tàn-tật ngày sau. Ngai đoán chẳng sai chút nào. Các cậu giới trai ấy thấy đánh vào mặt, thấy những mũi lao mũi gươm sáng quắc ngang mắt, thì cậu nào cũng thất kinh, không dám nhìn thẳng, phải ngảnh mặt đi, có cậu thì che kín mặt đi mà đánh. Như thế phỏng được mấy lát mà tan đàn chạy trốn, làm cho cả đại-quân *Bông-bê* hôm ấy phải thua to. Quân *Xê-da* đánh đuổi được kị-mã rồi, vây bọc lấy bộ-quân của *Bông-bê* rồi, mà đánh từ đằng sau đánh lại, quân *Bông-bê* thua chạy tan đàn.

TIẾT THỨ LII

LỜI LỄ VÀ CÁCH CƯ XỬ CỦA
CÉSAR SAU KHI THẮNG TRẬN

Khi *Bông-bê* đứng ở hữu-quân, nom thấy *kị-mã* thua chạy, thì phách lạc hồn xiêu, quên cả bản-phận mình là đại-tướng, quên cả mình là một bậc đại-danh trong nước *La-mã*, lui thối chạy vào trong trướng mà ngồi thừ ra, chờ xem thắng bại thế nào, không nói không rằng gì cả. Khi cả ba quân cùng thua chạy cả rồi, quân *Xê-da* xông đến tận trại mà đánh. Bấy giờ *Bông-bê* mới tỉnh lại mà la lên rằng: « Ừa ! chúng đánh vào đến tận trại ta rồi ư ? » Rồi lột áo giáp, bỏ khí-giới, và phăm phục ra, ăn bận như binh-dân mà lên ra ngoài trướng đi trốn. Về sau phải đi lưu lạc những đầu, sang đến *Ai-cập* bị bại thế nào, đã nói tỏ tường trong *Truyện Bông-bê*. Khi *Xê-da* vào trong trại *Bông-bê* thấy thấy người ngồn ngang dưới đất, quân mình lại đương chém giết, thở dài một tiếng mà than rằng: « Than ôi ! vì chúng nó cho nên nỗi này. Chúng nó bắt ta phải làm nên việc tàn-ác này ! Thật thế, vì chẳng khi ta đã đi đánh đông dẹp bắc rồi, mà về bãi quân đi, thì chắc chúng nó làm tội ta, chứ chẳng dễ yên » *A-xi-ni-úc Bô-li-ông* (*Asinius Pollion*) nói rằng khi

ngài than mấy câu ấy thì than bằng tiếng *la-tinh*, thày dịch ra văn *Hi-lạp* mà chép truyện. Thày lại chép rằng: phần nhiều quân của *Xê-da* bị giết trong khi cướp trại *Bông-bê*, toàn là những kẻ đi theo các tướng sĩ làm gia-nhân thủ-hạ, chứ không phải là quân lính. Vậy mà tính cả số người chết trong trận ấy tới sáu nghìn. Bao nhiêu những quân bắt được, *Xê-da* cho đặng vào quân mình. Còn các tướng thì phần nhiều ngài tha tội cho. Trong số ấy có người *Bu-ru-lúc-xĩ* (*Brutus*), sau chính là kẻ giết ngài. Khi trận đánh xong rồi, ngài nhìn trong các tướng bị bắt không thấy *Bu* tướng-quân thì hình như ngài lo-ngại lắm. Được một lát thì *Bu* tướng-quân mới vào lạy ngài, ngài thấy không phải thương-tích gì, thì ngài mừng-ỡ ra mặt.

TIẾT THỨ LIII

QUÊ THẦY CORNÉLIUS ĐOÁN TRÚNG.

CÉSAR THẤY THỦ-CẤP CỦA POMPÉE MÀ HÃI

Trước khi hai bên giao chiến trận to ấy, xảy ra nhiều điềm rớt lạ. Lạ nhất là điềm thấy ở *Tra-lư* (*Tralles*). Chỗ ấy có một cái đền thờ thần Chiến-thắng, trong đền có một bức tượng *Xê-da*. Đất xung quanh đền đã là đất rắn, lại còn lát đá thật rắn nữa.

Vậy mà tự-dưng ở bên bức tượng thấy mọc lên một cái vòng hoa (là cái dấu hiệu thắng trận). Ở *Ba-du* (*Padoue*) người *Cai-úc-xi Cô-nê-li úc* (*Caius Cornélius*) là một thầy bói giỏi có tiếng, mà lại là người đồng hương và bạn thân với nhà sử-ký đại-gia *Tít-li-va* (*Tite-Live*), hôm ấy ngồi nhìn chim bay, giữa lúc đại trận đương đánh. Dấu ở nơi xa nhưng thấy chim bay cũng biết mà bảo với mấy người cùng ngồi với mình rằng: Hai bậc đại-tướng đương giao-chiến. Lại xem quẻ một hồi rồi reo lên rằng: «*Xê-da* thắng». Thầy nói thế, thấy bạn không tin, thì cỡi mũ đội trên đầu ra, bỏ xuống đất mà rằng: Hễ việc này không thật thì không bao giờ ta còn đội mũ nữa. Đó là theo lời của *Tít-li-va* tiên-sinh chép.

Xê-da khi đã khôi-phục tự-do lại cho đất *Tê-xa-li* rồi, lại đem quân đi đuổi *Bông-bê*. Khi ngài sang đến *Á-châu*, ngài tha tội cho dân xứ *Cơ-ni-di* (*les Cnidiens*), chỉ vì xứ ấy có nhà văn-sĩ giỏi, tên là *Tê-ô-bông* (*Théopompe*) đã làm ra pho thần-sử. Còn dân cả châu Á thì ngài xá cho chia ba một phần thuế. Khi thuyền ngài tới bến *Á-lich-xan-di* (*Alexandrie*) thì ông *Bông-bê* đã bị người bản-xứ giết mất rồi. Đến lúc người *Tê-ô-dích* (*Théodote*) đem thủ-cấp người đại-tướng ấy mà trình ngài thì ngài ngăn

mặt đi không nhìn. Khi họ đệ trình ngài cái tư án của *Bông-bê* thì ngài sa nước mắt khóc người anh-hùng khôn nạn. Bao nhiêu những tướng cũ của *Bông-bê*, ngài đều ban thưởng cho. Những tướng ấy khi đã thua trận tâu-tán đi, đều bị vua *Ai-cập* bắt được. Ngài bèn xin tha cho, rồi lấy cách nhân-tử đại-lượng mà xử, ai cũng qui-phục cả. Trong thư ngài gửi về thăm bạn ở *La-mã* ngài nói rằng cuộc đại thắng kết-quả hay nhất cho ngài, là để mỗi ngày ngài cứu được vài người đồng-bang cầm gươm giáo làm phản ngài.

TIẾT THỨ LIV

CÉSAR GẶP NỮ-VƯƠNG CLÉOPÂTRE

Các nhà làm sử nói về việc *Xê-da* sang đánh *Ai-cập*, mỗi nhà bàn một khác. Người thì nói rằng *Xê-da* chỉ vì đam mê nhan sắc nữ-hoàng *Cơ-lê-ô-bát* (*Cléopâtre*) mà đem quân đi đánh thành *Á-lich-xan-đi*, chẳng quản để nhuốc đến danh tiếng ngày sau, chẳng quản nguy hiểm đến thân nghìn vàng. Cũng có người thì đổ tội cho các quần thần vua *Ai-cập*, nhất là cho tên hoạn-quan *Bô-tinh* (*Pothin*) là tội tina yêu của vua *Bô-lô-lê-mê* (*Ptolémée*) chính tên ấy đã giết *Bông-bê*, rồi lại đuổi nữ-vương

Cơ-lê-ô-bát đi, nay lại âm mưu để hại *Xê-da*. Có người đồn rằng bởi *Xê-da* biết có mưu hại mình, cho nên khi ở tại triều *Ai-cập* đêm nào cũng đặt tiệc chơi bởi suốt sáng, cốt để lấy nê mà thức giữ mình. Và người *Bô-tinh* có ý ghét *Xê-da* ra mặt. Thường đi đến đâu cũng nói nhiếc *Xê-da*, để xui người ta khinh ghét. Khi phát lương ăn cho quân lính *La-mã* thì tên ấy chọn những thứ bánh cũ, bánh mốc mà phát cho, nói rằng ăn chực của người thì phải chịu khó ăn kham-khở một chút. Khi vua *Ai-cập* cùng với *Xê-da* ngự tiệc, thì tên thái-giám lại bày toàn đồ gỗ, đồ sành, nói rằng bao nhiêu đồ vàng, đồ bạc, *Xê-da* đã bắt nợ mất cả rồi. Nguyên vương-phụ vua *Bô-tô-lê-mê* ngày xưa có vay của *Xê-da* mười bảy triệu rưỡi *xét-lét-xơ* (sesterce) (chừng ba triệu rưỡi francs bây giờ) *Xê-da* xá cho vua *Bô-tô-lê-mê* chỗ số lẻ bảy triệu rưỡi, còn chỉ đòi mười triệu để nuôi quân mà thôi. Người *Bô-tinh* thường cứ giục *Xê-da* đi đâu thì đi cho mau, khi về vua sẽ trả đủ số. *Xê-da* đáp lại rằng việc ngài nên đi hay chẳng nên đi, thì ngài tự liệu chứ không phải hỏi đến người *Ai-cập*. Trong khi ấy, ngài mặt sai người với nữ-hoàng *Cơ-lê-ô-bát* về *Á-lich-xan-đi*. Nữ-hoàng đi ngay tức thì, chỉ đem theo có người A-

bố-lộ-đồ (Apollodore de Sicile). Đêm nữ-
hoàng xuống thuyền, chở lên cho đến
trước Điện *Á-lich-xan-đi*, rồi lấy quần áo
cũ gói mình làm một gói, bảo *A-bố-lộ-đồ*
cứ cửa trước mà khiêng vào cho đến
phòng *Xê-da*.

TIẾT THỨ LV

CÉSAR CẮT NỮ-HOÀNG CLÉOPÂTRE

LÊN NGÔI AI-CẬP

Cái mưu của *Cơ-lê-ô-bát* đó, là cái vẻ có
duyên thứ nhất, làm cho xiêu dạ anh-hùng.
Xê-da thấy người đàn-bà mà có can-đảm,
có chí-khí, nhan-sắc lại tuyệt-vời, dáng
điệu ung-dung, miệng cười như hoa nở,
đem ngay lòng yêu-mến, bèn dùng hết tài
thương-thuyết để cho nàng hòa-thận với
vua anh, mà về kinh-sư chia đôi thiên-hạ
với vua *Bô-tô-lê-mê*. Việc huynh muội tái
hòa ấy xong rồi, triều-đình mở một tiệc
lớn để ăn mừng. Giữa lúc đương tiệc thì có
một tên nô-lệ của *Xê-da*, vừa làm quan cạo
râu cho ngài, vừa là kẻ đa nghi nhất trong
đám thủ-hạ, tên ấy nhân lúc bá quan đương
dự tiệc, đi vòng quanh điện nghe-ngóng
hết chỗ này chỗ nọ, thì tỏ được ra một
việc mưu phản của người *Bô-tinh* (Pothin)
và người *A-chi-la-xi* (Achillas) là quan đề

đốc coi linh ngự-lâm, dương mai-phục quân ngoài Điện, để rình Xê-da ra thì giết. Xê-da thấy sự quả tang như thế, tức-khắc mật sai quân bản-bộ mình đến vây-bọc lấy nơi ngự tiệc, rồi bắt Bô-tinh mà giết tức-khắc. A-chi-la-xĩ thấy mưu đã tiết-lộ, phải trốn ra ngoài thành, rồi đem quân chống-cự với ngài một phen rất nguy-hiêm, ngài có ít quân bản-bộ đi theo, lại ở tại đất giặc, thật là thế kém. Trước hết giặc bịt hết các cống thông-thủy, không cho nước ngọt đến chỗ quân ngài đóng. Cái nguy thứ nhứt là quân chết khát. Nguy thứ hai là giặc muốn cướp lấy cả hải-đạo của ngài, ngài phải thân ra biển đốt hết chiến thuyền cho giặc khỏi lấy. Lửa cháy ở xưởng đóng tàu và đúc khí-giói, rồi từ đó cháy lan vào đến cung-điện, mà lây đến cả nhà Đại-thư-tàng của mấy đời vua Ai-cập tích-trữ lại đó. Việc đó rất hại cho việc tấn-bộ của thế-giới, mấy thế-kỷ về sau còn phải tiếc. Trong một trận đánh ở gần cù-lao đền biển, ngài đứng từ trên đê mà nhảy xuống một chiếc thuyền, để ra cứu hải-quân. Quân giặc nom thấy bèn chạy đổ xô ra đuổi bắt, ngài phải bỏ thuyền mà nhảy xuống biển, vừa bơi vừa cầm một nắm những giấy má quan-hệ. Dầu rằng tên giặc bắn như mưa mà ngài nhứt định không

buông ra, nhiều khi phải lặn xuống sâu, mà đến lúc nổi lên tay vẫn cầm chặt cuộn giấy. Khi ngài lên được bờ bên kia, thì cái thuyền ngài bỏ nổi cũng chìm.

Bảy giờ vua *Bô-tô-lê-mê* cũng theo quân mà làm phản ngài. Ngài đuổi mà đánh một trận, giết được hằng-hà sa-sổ giặc. Trận ấy ngài đại thắng. Vua *Bô-tô-lê-mê* thì biến đi đầu mất, từ đó không ai được tin-tức gì nữa. Ngài bèn đem cả nước *Ai-cập* mà giao cho nữ-hoàng *Cơ-lê-ô-bát* cai-trị. Cách đó ít lâu, thì nữ hoàng sinh hạ được một hoàng-nam, định-thân đặt tên là *Tiểu Xê-da* (*Césarion*). *Xê-da* thì bình xong *Ai-cập* lại đem quân sang đất *Xy-ri* (*Syrie*).

TIẾT THỨ LVI

NGÀI ĐẠI THẮNG Ở CHÂU Á. CÁCH
NGẠO NGƯỢC CỦA BỌN ANTOINE

Khi *Xê-da* sang đến *Á-châu* thì nghe tin rằng *Đô-mi-chi-úc* (*Domitius*) bị thua *Phác-na-xơ* (*Pharnace*) là con trai *Mi-tri-đát* (*Mithridate*), rồi cùng với quân tướng từ bỏ đất *Bông* (*le Pont*) mà trốn đi. *Phác-na-xơ* đánh riết lấy được đất *Bi-li-ni* (là *Bithynie*) và đất *Cáp-ba-dốt* (*Cappadoce*), lại định lấy nốt đất *Tiểu A-mê-ni* (là *Petite Arménie*) đã xui cả vua quan nước ấy làm phản rồi.

Xê-da tức thì đem ba đạo quân đi càn, giao chiến gần thành *Dé-la* (*Zéla*). Quân *Phá-na-xơ* thua tan đàn, phải bỏ đất *Bông* mà chạy. Nhân việc đại-thắng ấy, ngài viết thư báo-tiếp về cho bạn ở *La-mã*, chỉ viết có ba tiếng: « *Ta-đến, ta-thấy, ta-thắng* » văn từ cũng gọn gàng như việc đánh giặc vậy. Ba tiếng la-tinh ấy, cùng vần với nhau, đọc nó gọn gàng, dịch ra tiếng nước nào cũng không hết được cái tinh-thần lời ấy.

Khi ngài đã dẹp xong việc ấy rồi, ngài trở về *Ý-đại-li*, tới thành *La-mã* thì vừa hết hạn nhiếp-chánh lần thứ hai. Ngài được cử tổng-thống lãnh-sự năm sau. Thiên-hạ bấy giờ trách oán ngài vô cùng về sự dung túng quân lính quá. Mấy tên lính ấy nhân một ngày có việc loạn trong kinh-sự đã giết chết hai người qui-phái là ông *Cốt-cô-ni-u-xi* (*Cosconius*) và ông *Can-ba* (*Galba*). Vậy mà ngài chỉ phạt nhẹ, bắt xưng là *dân* không được xưng là *binh* nữa mà thôi; lại phạt mỗi tên một *đa-ra-sơ-ma* (*drachmes*) (độ chín trăm francs bây giờ) rồi lại thưởng đất ruộng cho nhiều lắm. Thiên-hạ lại còn trách ngài dung-túng các ti-tướng, để cho người *Đô-la-bê-la* (*Dolabella*) làm việc hung-bạo; để cho người *A-man-chi-úc* (*Amantius*) tham-lam; để cho

người *An-loan* (Antoine) uống rượu quá say làm cạn, để cho người *Cô-ni-phi-chi-úc* (Conificius) hoành hành lộng ngược, chiếm lấy nhà đất của *Bông-bê*, rồi phá đi mà làm lại nhà lớn hơn để ở. Dân *La-mã* thấy sự ấy tức-giận lắm. *Xê-da* cũng muốn ngăn cấm, nhưng thế sự bắt phải dung túng những người ấy, cho nên phải làm ngo.

TIẾT THỨ LVII

CÉSAR QUA SANG PHI-CHÂU

Sau trận *Phác-xan* (Pharsale) rồi người *Ca-tôn* (Caton) và người *Xi-bi-ông* (Scipion) là ti-tướng của *Bông-bê* cũ, chạy trốn sang Phi châu, nhờ có vua *Giu-ba* (Juba) giúp việc, gây được một đạo quân to lắm. *Xê-da* được tin ấy, quyết chí đem ngay quân sang tận Phi-châu mà đánh. Vừa tiết đồng-chí, thì ngài qua đất *Xi-xinh* (Sicile), cất dinh cắm trại ngay ở bờ biển mà đóng ba nghìn bộ quân và ít ki-mã, chờ có gió thuận thì cho xuống thuyền đi thẳng. Ngài làm như thế, để các tướng dẫu có ai ý muốn ở lại cũng phải mất hy-vọng ấy. Khi ngài đã đem được ba nghìn quân ấy qua biển rồi, mà quân giặc vẫn chưa biết, ngài lại đem thuyền trở về đón nốt quân nữa. Về đến nửa đường thì gặp, ngài bèn đem

cả quân cắm trại một nơi. Trong khi ấy thì ngài được tin rằng quân giặc có ý sùng tin ở câu sấm-ngữ rằng dòng-dõi nhà Xi-bi-ông tại đất Phi-châu bao giờ cũng thắng. Ngài bèn nghĩ ra một mưu, chẳng hay là đề cợt người Xi-bi-ông, hay là chỉ ngài muốn khiến cho câu sấm của giặc lợi về mình. Ngài bèn kén chọn ở trong quân được một tên lính mặt-hạng, tên là Xi-bi-ông Xa-lư-xiêu (Scipion Saliutio) cũng là dòng-dõi nhà Xi-bi-ông, nhưng người hèn-mặt, quân lính ai cũng khinh bỉ. Trong khi giao-chiến, trận nào ngài cũng cho tên ấy cưỡi ngựa đứng đầu tiên-quân hình như một vị đại-tướng vậy.

Xê-da, quân lương đã ít, cỏ ngựa lại hiếm, thường phải sai lính đi nhặt những rêu biển, thạch, rồi ngâm nước ngọt mà thay làm cỏ cho ngựa ăn. Nhiều phen phải sai quân xông sang tận trại giặc mà cướp lương. Trong quân giặc, có những quân Nu-mịch-đa (les Numides) là một giống người chạy nhanh lắm, ngày nào quân ấy cũng ra đồng quá, đóng la-liệt cả các làng xung quanh. Một hôm quân kị-mã của Xê-da nhân khi rỗi việc, ra đứng coi một người bản-xứ thổi sáo mùa-may làm trò. Tiếng sáo tiếng hát hay quá, những quân kị-mã mê-mẩn ngồi nghe bỏ ngựa cho đừa ở giữ.

Bông thấy những quân *Nu-mịch-đa* ở đâu chạy đến cướp ngựa rồi vây kín, giết người này, đuổi đánh người kia, về cho đến tận đồn *Xê-da* đóng, rồi cùng với bọn lính chạy hỗn độn mà vào cả trong trại. Vì chẳng ông *Xê-da* và ông *Bô-li-ông* (*Pollion*) hôm ấy mà không chạy ra cứu nhanh, thì thua được quyết ngay ở trận ấy mất rồi.

Sau quân hai bên đánh nhau một trận nữa. Quân *Xê-da* lại thua chạy. Ngài nom thấy một tên cầm cờ biểu vác cả cờ mà chạy, ngài theo cho kịp nắm cổ tên ấy xoay nó trở lại mà bảo rằng: « Giặc ở đằng này kia mà, người chạy đi đâu? »

TIẾT THỨ LVIII

MỘT NGÀY ĐÁNH NỔ ĐƯỢC BA TƯỚNG,
CƯỚP ĐƯỢC BA ĐỒN

Xi-bi-ông thấy vậy đã cậy mình lắm, quyết chí đánh một đại trận. Một bên thì sai người *A-pha-ra-nừu* (*Afranius*), một bên thì sai vua *Giô-ba* đóng quân xa nhau, còn mình thì đem đại quân cắm trại ở trên một cái hồ, gần thành *Tạp-xơ* (*Thapse*), lấy thành ấy làm xưởng khí-giới, và làm chỗ thảo cho quân lui. Đương sửa-soạn xây lũy đào hào, thì *Xê-da* thình-lình xông qua một cánh đồng lầy rất là hiểm-trở, nhanh như

sấm như chớp mà chạy vào đánh huyền-thiên, nơi thì đánh lập hậu, chỗ thì xông mặt trước đánh vào, quân *Xi-bi-ông* thua chạy tán loạn. Ngài thừa thắng chạy vụt sang đôn người *A-pha-ra-ni-ru* lấy phăng ngay được, rồi từ đây lại sang cướp nốt trại của quân *Nu-mịch-đa*, chính là chỗ vua *Giu-ba* ẩn-núp. Thành ra trong một buổi ngài lấy được ba đại đôn, giết được năm vạn quân giặc, mà quân ngài không hao-tồn đến năm-mươi người. Cứ theo lời một vài nhà làm sử thì trận ấy đầu-đuôi như thế. Cũng có nhà thì lại nói rằng khi ấy *Xê-da* không đứng cầm quân. Giữa lúc ngài bày quân thành thế trận, đương truyền lệnh động quân thì ngài bị bệnh động-kinh, phải sai người khiêng vào một cái tháp mà nằm nghỉ chờ cho qua cơn. Khi tỉnh dậy thì trận đã xong rồi. Phần nhiều những tướng của *Xi-bi-ông* thoát chết trong trận, sau bị *Xê-da* bắt làm tù, cũng có nhiều người bị ngài giết chết

TIẾT THỨ LIX

SÁCH PHẢN-ĐỐI CATON BỞI ĐÀU MÀ RA

Ngài đánh xong trận ấy, lại còn có ý muốn bắt sống được người *Ca-lôn* (Caton), ngài bèn đem quân đến đánh thành *U-lich*

(Utique) là chỗ *Ca-lôn* đóng quân. Khi ngài đem quân đến nơi giao chiến thì không thấy *Ca-lôn* cầm quân ra đấu chiến. Hỏi ra thì *Ca* tướng-quân đã tự tận mất rồi, không ai biết vì cớ gì cả. Ngài thương tiếc mà than rằng: « *Ca-lôn* ông hỡi! xưa kia ông thêm cái vinh-quang của tôi được tha chết cho ông. Nay tôi cũng thêm cái chết của ông biết mấy! » Vậy mà sau khi *Ca-lôn* đã chết rồi, *Xê-da* còn làm ra một quyển sách để kể xấu *Ca-lôn*, nói tàn nhẫn quá, không phải là lời kẻ thấy chết quên giận. Vậy thì chưa biết giả-sử *Xê-da* bắt sống được *Ca-lôn* thì có tha giết cho chẳng? Cũng có lẽ tha, vì như ông *Xi-xê-rôn*, ông *Bru-ru-lúc-xi* (Brutus) và mấy ông cầm khi-giới kháng cự với ngài mà ngài cũng quên được giận, thì đối với ông *Ca-lôn* có lẽ ngài cũng ở được cách đại-lượng ấy. Khi ông *Ca-lôn* đã chết rồi mà ngài còn làm sách nói xấu, chẳng qua là vì một lẽ tranh nhau chút tiếng-tâm với hậu-thế mà thôi. Nhân thời ấy ông *Xi-xê-rôn* có soạn ra một quyển sách để ca-tụng đức-tinh ông *Ca-lôn* đã chết rồi. *Xê-da* thấy vong-hồn người thù cũ của mình, nhờ được ngọn bút nhà đại-danh hùng-biện mà hiển danh với đời sau, thì có ý ghen-tị buồn-rầu coi những lời ca-tụng ấy như những lời gièm-báng mình.

Cho nên ngài cũng cất bút viết nên quyển sách kể tội *Ca-tôn*. Hai quyển sách phản-đối nhau ấy cùng di-truyền lại đến đời sau, mỗi bên gây nên một phái đông người theo phục.

TIẾT THỨ LX

VIỆC KHỞI LOẠN LA-MÃ LÀM TỒN HẠI SỐ DÂN
BIẾT NGẦN NÀO

Xê-da đi đánh dẹp *Phi-châu* về đến *La-mã* thì lập tức lên diên-đàn mà dụ trăm họ, lấy những lời hoang-đường mà kể công-trang. Ngài khoe rằng những đất ngài đi tiếm được rất rộng, mỗi năm dân *La-mã* lợi ra được hai-mươi vạn *mê-dim-na* (*mé-dimnes attiques*) lúa, và ba triệu cân dầu. Ngài về tới nước khi vào kinh-sư làm lễ mừng thắng trận ba lần, lễ thứ nhất để mừng thắng *Ai-cập*, lễ thứ hai để mừng thắng đất *Bông* (*le Pont*), lễ thứ ba để mừng thắng *Phi-châu*. Trong lễ thứ ba lòng vẫn không nói đến tên *Xi-bi-ông* chỉ nói đến vua *Giu-ba* mà thôi. Con vua *Giu-ba* bấy giờ còn bé phải bắt làm tù đem theo xe *Xê-da* thắng trận khải hoàn. Cũng nhờ cái nạn ấy mà người con vua rợ mọi đó ngày sau nên một sử-gia đại-bút trong lịch-sử văn-chương *Hi-lap*. Khi lễ mừng

xong rồi ngài hậu thưởng cho quân lính, mở hội đặt tiệc cho cả dân *La-mã* được vui mừng, đặt ra một tiệc lớn hai vạn hai nghìn cỗ, mỗi cỗ phải kê tới ba giường. Ngài lại mở hội riêng để giỗ con-gai ngài là nàng *Giu-li* (*Julie*) là vợ hóa *Bông-bê* mất đã lâu. Khi hội hè yến tiệc xong cả rồi, ngài hạ lệnh đếm số dân, thì chỉ thấy có mười-ba vạn xuất. Lần trước đếm được những ba-mười-hai vạn thì mới biết việc nội loạn rất là tổn hại cho dân *La-mã*. Ấy là không kể những việc tổn hại cho cả đất *Ý-dại-li* và cho các tỉnh thuộc.

TIẾT THỨ LXI

NGÀI SANG *Y-pha-nho* ĐÁNH HAI CON *POMPÉE*

Khi đã đếm dân xong rồi, *Xê-da* được cử lên làm tổng-thống lĩnh-sự một hạn thứ tư nữa. Ngài được cử xong tức-khắc đem quân sang *Y-pha-nho* đánh nốt mấy người con *Bông-bê*. Hai người con *Bông-bê* tuy tuổi còn nhỏ mà đã luyện được một đạo quân lớn, đã tỏ được can-dảm to, thật là đáng bậc đại-tướng. *Xê-da* vì mấy người niên-thiếu ấy đã trải một phen nguy-hiểm. Hai bên đánh nhau một trận dữ ở bên thành *Mông-dô*. Quân *Xê-da* thế đã núng lăm, người nào người ấy đánh giặc không

thấy mạnh-bạo. Ngài thấy vậy nhảy xổ vào giữa đám quân hai bên đánh lộn nhau mà kêu với các tướng sĩ rằng: « Các tướng sĩ để cho ta phải thua mấy thằng con-trẻ này, mà chẳng sợ xấu-hổ à ! » Từ đó quân ngài ra sức mới đánh lại được, giết được hơn ba vạn quân giặc mà quân ngài chỉ chết độ nghìn người thôi, nhưng nghìn người ấy toàn là những tinh-binh mãnh-tướng. Khi trận xong, ngài về trại báo các tướng rằng: « Xưa nay kể ta ra trận cũ g đã nhiều phen, lần nào cũng là để tranh lấy cuộc thắng, duy có lần này là ta phải đánh để bảo-thủ lấy tính-mệnh. Hôm thắng trận ấy chính giữa ngày đã bốn năm về trước, *Bông-bê* từ bỏ thành *La-mã* đi ra ngoài mà gây nên việc nội loạn. Con út *Bông-bê* thì thua trận trốn đi đâu mất, còn thằng con cả thì cách mấy bữa có tên *Đi-đi-úc* (*Didius*) đem thủ-cấp đến nộp *Xê-da*.

TIẾT THỨ LXII

NGÀI ĐƯỢC LÀM NHIỆP-CHÁNH MÃN-ĐẠI

Việc chiến-tranh ấy là việc chiến-tranh sau cùng của *Xê-da*. Khi ngài về kinh-sư làm lễ mừng thắng trận, thì cả dân *La-mã* buồn-rầu, bởi vì lễ mừng ấy không phải là mừng đã thắng được tướng nước khác, hay là đã bắt được vua nước mọi-ợ nào, thật

là mạng đã tiết-diệt được cả dòng-dõi một người đại anh-hùng *La-mã*, chẳng may thất thế. Như vậy thì *Xê-da* ăn mạng chẳng hóa ra mạng việc làm hại tổ-quốc mình. Vả chẳng *Xê-da* tự mình đã biết việc dẹp loạn này là việc bất-dắc-dĩ, cho nên được trận nào, cũng không có thư tín về báo-tiếp cho nghị-viện cả. Ngài vẫn biết việc thắng trận ấy là việc nhục cho nòi-giống, sao khi về lại còn khao quân ăn mừng. Tuy nhiên trăm họ thấy con người dương vận thắng, thì dầu ngài làm gì mà chẳng phải theo. Vả ai cũng nghĩ sau phen nội loạn, giang-sơn đã đổ nát, phi tay một người chuyên-chế cũng không sao khôi-phục nổi. Bởi thế, cả dân đều công nhận để cho *Xê-da* lên làm nhiếp-chánh, cầm hết quyền văn võ suốt đời. Thật là một cảnh chua cay, cả một dân *La-mã* xưa nay hiếu tự-do đã có tiếng trong thiên-hạ, mà đồng thanh công nhận chính chuyên-quyền áp-chế, lại tề gấp mấy lần vương-chính khi xưa, vì vương-chính dân còn có quyền cách-mệnh, đến nay cả dân đã công-nhận giao quốc-chính cho một người trong suốt một đời, thì không còn ai có phép được cưỡng nữa. Kỳ thủy ông *Xi-xê-rôn* còn bàn nghê-nh-tiếp *Xê-da* theo những lễ-nghi của người thường, nhưng mấy kẻ a-dua nịnh hót lại bàn thêm

những cách nghênh-tiếp theo lễ dâng-quang, rất là trọng-thể, rồi mỗi người lại bày thêm ra một cách đãi *Xê-da* như thần như thánh, làm cho ai cũng phải tức, những kẻ xưa nay rất hiền-hòa mà cũng không sao chịu nổi. Nghe đâu trong việc ấy chẳng những bọn nịnh ngài bàn ra những cách nghênh-tiếp trọng-thể thái quá, mà bọn thù ngài cũng hùn vào, để lấy cớ mà bài bác ngài về sau. Không có những cớ ấy thì kẻ cũng khó mà trách được ngài, bởi vì từ khi việc nổi loạn dẹp xong trở đi, thì ngài ăn ở thật là chính đĩnh, không có điều gì để ai trách được cả.

TIẾT THỨ LXIII

CÁCH NGÀI CỤ-XỬ SAU KHI DẸP LOẠN ĐÃ YÊN

Dân *La-mã* về sau cất lên đền thờ thần *Khoan-dung* để mừng ngài thật là đích-đáng. Bởi vì ngài đã tha tội cho phần nhiều những kẻ làm loạn phản ngài khi trước; ngài lại còn cất nhắc cho nhiều ông cựu-thù của ngài lên những ngôi rất cao, nhưt là ông *Bu-ru-túc-xĩ* (*Brutus*) và ông *Cát-xi-úc-xĩ* (*Cassius*) ngài cất nhắc lên làm đến *Tư-pháp*. Ngài thấy bao nhiêu tưng đồng của *Bông-bê* bị hủy-hoại cả, thì ngài có ý ân-hận, rồi lại sai người lập tượng khác để thờ

người hào-kiệt năm xưa, chẳng may thất-thể mà bị hại. Ông *Xi-xê-rôn* nói rằng: *Xê da* xây lại những tượng *Bông-bê* là cốt để cho vững nên những tượng của mình. Các bạn ngài, nhiều kẻ khuyên ngài, đi đâu nên đem quân hầu đi theo, để ủng-hộ qui-thể. Có ông xin thân đi kèm luôn bên mình ngài, mà ngài cũng nhứt định không nghe, cứ một niềm nói rằng: Chẳng thà chết lúc nào, chết ngay một lúc, còn hơn sợ chết luôn luôn. Ngài lại còn nghĩ rằng không có quân hộ-vệ nào danh-giá cho bằng và vững-vàng cho bằng cái lòng ái-mộ của trăm họ, cho nên ngài lại ra sức thu nhất lòng người. Nay đặt tiệc mời bách-linh, mai phát lúa cho cùng dinh. Quân lính cũ thì ngài chia đất ruộng cho mà khai khẩn làm ăn, ngài sai đi khẩn những đất xa mà làm thuộc-địa. Trong những đất đôn-điền ấy, có hai nơi to nhất là thành *Cô-linh* (*Corinthe*) ở *Hi-lạp* và thành *Cat-la-giơ* (*Carthage*) ở *Phi-châu*. Hai thành ấy vốn quân ngài cũng lấy được, cũng phá tan trong một-lúc. Nay ngài lại sai quân đến dựng lại mà ở, làm nên hai nơi thành-thị lớn cũng đều một lúc. Còn như bậc thượng-lưu xã-hội, thì người ngài cất lên làm tổng-thống lãnh-sự, kẻ ngài cất ra làm tư-pháp. Những người đương quyền-

cao chức-trọng mà hết hạn phải về, thì ngài lại kiếm cho địa-vị khác, vừa được phong-lưu, vừa được danh-giá, thành ra không phải ai ép mà cũng phục tùng ngài hết cả. Quan tổng-thống lãnh-sự *Pha-bi-úc Méc-xi-mục* (Fabius Maximus) còn có một ngày hết hạn thì mất, ngài không đợi sang hạn mới hãy cử người khác, lại cử ngay ông *Ca-ni-ni-úc Rê-bi-úc* (Caninius Rebilus) lên làm tổng-thống lãnh-sự trong một ngày để tác thành danh-mệnh cho ông ấy. Cứ theo tục *La-mã* thì ai được cử làm lãnh-sự, dân thường kéo đông đến nhà chào mừng rồi rước ra nghị-viện. Ông *Xi-xê-rôn* nhận việc ấy có nói rằng: « Anh em chúng ta khá mau mau đến mừng ngài, kéo nữa ngài không thu kịp lễ mừng của ta đã phải từ chức mất.» Một khi khác *Xi* tiên-sinh lại nói rõn rằng: « Nước ta được quan tổng-thống lãnh sự cần mẫn quá, từ lúc vào trọng nhậm cho đến lúc từ chức, không ngủ một giấc nào. Ngài khắc tính quá, đến nỗi trong khi ngài làm quan, chẳng ai được ăn được ngủ cả.

TIẾT THU LXIV CHÍ LỚN CỦA CÉSAR

Xê-da thật là người có thiên-tư hay đồ toan việc lớn. Sự-nghiệp đã to như vậy

rồi, mà chí còn chưa phỉ, chưa muốn ngồi
thảnh-thơi, mà yên hưởng cuộc vinh-quang,
lại còn muốn đồ toan những cuộc lớn-lao
tây trời biển nữa. Ngài lấy mắt ngài mà
nhìn cuộc vinh-hiền trước, đã hình như
thấy còn nhỏ-mọn quá, muốn làm nên
những cuộc to gấp trăm gấp nghìn sự-
nghiệp cũ. Cái lòng sở-dục ấy tự-hồ một
cái tình ghen-tị với mình; như là đem
cái chí-khí bây giờ mà chọi nhau với cái
chí-khí ngày trước, cố sức làm cho ông
Xê-da khi đã gặp vận rồi lại được lừng-
lẫy hơn ông Xê-da khi chưa gặp vận, mới
thỏa lòng. Ngài tình đem quân sang đánh
nước *Bac-ta* (les Parthes), khi đã định
được nước ấy rồi thì đi xuyên qua đất
Hich-ca-ni (l'Hircanie), quanh *Lý-hải* (la
mer Caspienne) và quanh núi *Cô-ca-du*
(Caucase). (Tàu gọi là Cao-gia-sách); rồi
tiến quân vào đến đất *Xy-ti* (la Scythie)
mà kiêm-tính hết cả những nước xung
quanh *Nhật-nhĩ-man* (Germanie) và cả nước
ấy nữa, rồi đi qua đất *Gô-la* (les Gaules)
mà về *Ý-đại-lì*, kiêm tính hết cả Âu-châu,
đề bờ cõi *La-mã* cho tròn, bốn phía đều
có biển. Trong khi ngài trú-tính việc ấy,
thì ngài lại đồ việc xẻ eo đất *Cô-linh* (Is-
thme de Corinthe). Ngài đã phái ông *A-
niên* (Anienus) đi thi-hành việc lớn ấy

và lại sai ông nghĩ cách đào một con sông khởi từ *La-mã* mà đi sang cho đến *Xích-xê-um* (*Circéum*), để khiến cho sông *Ti-ba* (*le Tiber*) chảy vào biển *Ta-ra-xinh* (*Terracine*) để việc thông-thương với *La-mã* cho tiện. Ngài lại muốn tát cạn những đầm ao ở trong đất *Bông* (*Pont*) gần thành *Xê-xi-um* (*Sétium*) để đổi cả một xứ đất lầy-lội ra đất khô-ráo cấy cấy được, đặng di dân sang ở đó. Ngài lại còn muốn đắp một con đê lớn ở phía ngoài thành *La-mã* để ngăn nước thủy-chiều không vào được. Sau nữa ngài tính bạt hết núi đá lớn nhồn ở cửa biển *Ôl-chi* (*rade d'Ostie*) làm nguy hiểm cho tàu bè ngoại-quốc vào, rồi xây thành cửa biển có cầu, có bến cho tàu bè thông-thương được tiện. Nhưng các việc ấy đều là trù tính, họa đồ ra cả mà không thi-hành.

TIẾT THỨ LXV

NGÀI CẢI-LƯƠNG KỶ-LỊCH

Duy có việc cải-lương kỷ-lịch của ngài nghĩ ra thì sau thi-hành được tiện lắm. Vốn ngày xưa bên *La-mã* cách tính năm tháng thật là lồi-thôi và ngoắt-ngoéo, khó nhớ khó tính quá. Ngài bèn nghĩ ra một phép rất tiện, dễ tính dễ nhớ, cách ấy dùng

cho đến bây giờ. Dân *La-mã* trong thời quân-chủ ngày xưa, không có cách như định mà tính cho năm tháng hợp thời tiết. Thành ra nhiều tết, đặt ra trong một mùa, rồi cứ mỗi năm một lùi mãi lại, lâu dần tết mùa này chuyển sang mùa khác, đến nỗi tết mùa rét mà lùi đến giữa mùa nóng, tết mùa hè lại trùng vào giữa mùa lạnh. Đương thời ông *Xê-da*, chỉ lấy mặt trời chuyển vận làm cốt, binh-dân không mấy kẻ biết tính đường nhưt-dạo, thành ra quyền định ngày tháng ở các thầy-dòng. Có một khi, các thầy-dòng theo ý vua *Nu-ma* thốt nhiên thêm ra một tháng nhuận để kéo lại những ngày đã tính hụt từ trước. Chẳng may phép ấy cũng tính sai chỉ hợp thời tiết được ít lâu, rồi năm tháng lại lộn-xộn cả. Đến thời ngài, thì ngài phái ngay mấy quan bác-sĩ, cùng với những nhà toán-học chuyên-môn, lãnh ý ngài mà tính lại năm tháng, cho năm nào khi-tết cũng đều. Khi các quan đã tính xong trình ngài rồi, ngài in ra thành sách cho cùng xem, ai ai cũng được biết mà dùng làm niên-hiệu. Từ ấy đến bây giờ nước *La-mã* cứ một phép ấy mà dùng được mãi. Tuy phép ấy là hay mà đương thời bây giờ cũng có nhiều người lấy nê việc ấy phản-đối với ngài, và làm văn nhạo-báng

với ngài mãi mãi. Ông *Xi-xê-rôn*, nhân hôm ấy nghe có người báo rằng hôm sau trên trời có sao *Lyre* mọc, tiên-sinh tức mình nói rằng: « Phải, sao ấy cũng phải tuân phụng mệnh-lệnh của nhiếp-chính mà mọc đó ». Tiên-sinh nói vậy là có ý phản-nàn nước phải chịu quyền chuyên-chế.

TIẾT THỨ LXVI

VÌ NGÀI MUỐN LÀM VUA
MÀ MẤT LÒNG BÁCH-TÍNH

Song bao nhiêu những sự ấy chẳng qua có một đôi người ghét mà phản-đối thôi. Duy có việc ngài muốn đổi chính-thể ra chính quân-chủ là khiến cho bao nhiêu người *La-mã* cùng đem bụng ghét ngài từ đó. Bởi một việc ấy mà rồi sau này lụy đến tánh-mệnh ngài. Những kẻ muốn tôn ngài lên đế-vị, thì phao ngôn đi khắp các xứ rằng trông sách *Sấm-truyền* đã nói, quân *La-mã* phi có một vị hoàng-đế đi ngự-giá thân-chinh thì không đánh nổi được dân *Bạc-la* (les Parthes). Một hôm ngài ở *An-ba* (Albe) về *La-mã*, phe ấy ra nghênh-tiếp ngài mà tôn là Hoàng-thượng. Ngài coi dạng người ta, thấy trăm họ đều không bằng lòng, thì ngài làm ra mặt giận mà quở lư kia sao không cứ tên ngài là *Xê-da*

mà gọi. Ngài nói như thế thì hết thấy không ai nói gì cả, ngài bèn lui-thủi về dinh, có ý huồn-rầu oán-giận.

Một hôm kì-lão-viện định làm lễ trọng-thể đặc-biệt mà mừng ngài, khi nghị-viện định xong, phái các quan tổng-thống và các quan tư-pháp đi ra tận chỗ công-đồng của thứ-dân hội-nghị mà tuyên đọc nghị ấy để ngài nghe. Ngài đương ngồi trên diên bệ, thấy các quan tới nơi ngài cũng không đứng dậy. Ngài tiếp các quan đầu nước mà cũng như tiếp kẻ thứ-dân vậy, lại gửi lời về xin nghị-viện nên giảm bớt nghi-tiết trong lễ mừng ngài đi, chớ đừng bày vẽ ra nhiều như thế. Việc ấy làm cho nghị-viện tức-giận, mà trăm họ cũng tức-giận vô cùng. ai cũng bảo là ngài khinh-bỉ các quan đại-biểu của nước, tất là khinh-rẻ cả nước vậy. Các viên kì-lão ông nào chức-dịch bắt phải ở lại thì mới ở, còn các viên khác được tin ấy thì kéo nhau đi ra, lui-thủi mà về, có ý căm-tức quá. Ngài biết ý như vậy, ngài cũng đứng phắt dậy về nhà, cởi áo ra, vạch ngực mà bảo các bạn rằng ai muốn đến đâm chết ngài, ngài sẵn lòng đưa ngực ra cho mà đâm chết. Sau rồi ngài lấy nê cố-tật mà nói rằng hễ ngài đứng thì tiếng nói run, rồi đâm ra chóng mặt. nhiều khi ngất đi ở

giữa chỗ đông người. Điều ấy thật là ngài đặt để, kì thực thì khi các quan đại-biểu đi gần tới, ngài đã toan đứng dậy, chẳng may lại có một người nịnh-hót bấy giờ đứng sau lưng ngài, tên là *Cô-nê-li-úc Ban-buru* (Cornélius Balbus), giữ ngài lại mà rằng : « Ngài há lại quên mình là *Xê-da ru* ! Sao lại từ chối những cách trọng-vọng của nước nợ mình »

TIẾT THỨ LXVII

ANTOINE DÂNG MŨ, NGÀI ĐẦY RA KHÔNG LẤY

Khi ngài đã làm cho các dân đảng đều giận ngài như thế rồi, ngài lại còn phạm thêm một điều lộng ngược đối với những viên đại-biểu của thứ-dân ở Bảo-dân viện nữa.

Thời ấy ở *La-mã* có mở hội *Lư-bách-can* (les Lupercales) nguyên là một hội của trẻ mục-đồng. Lệ hội hôm ấy, bao-nhiều những trai nhà thế-tộc trong thành *La-mã* đều trần truồng ra mà chạy khắp trong kinh-thành, mỗi người cầm một cái dây da, hãy còn cả lông, gặp ai thì đánh vào người ấy. Đàn-bà con-gái, từ các nhà lê-dân cho đến các nhà quý-phái, cũng đi ra đường đứng ngóng những người ấy. Khi họ chạy gần tới nơi thì giơ tay ra chịu

đánh, tin rằng hễ có chữa thì đẻ con tốt-lành, hiếm-hoi thì chóng thụ-thai. Xê-da ra chỗ công-đồng hội-nghị mà ngồi xem cuộc chạy đó, bắc một cái ỷ vàng lên rạp mà ngồi, mình bận áo ngày tháng trận khải-hoàn. Ông *An-loan* (*Antoine*) thân-phận là lãnh-sự, cũng phải chạy như người ta. Khi chạy gần tới nơi chỗ rạp, người đứng xem phải rẽ ra hai bên cho mà đi, thì *An-loan* chạy đến trước ghế Xê-da mà dâng một cái mũ bình-thiên bằng ngọc, quấn một cành lá trúc-dào. Người đứng xung-quanh thấy vậy thì chỉ có một vài người sẽ vỗ tay, mà vỗ gương, hình như những kẻ gia-nhân thủ-hạ sai ra chực vỗ tay, để cho người khác vỗ theo. Xê-da thấy vậy bèn đẩy tay *An-loan* ra, thì thiên-hạ vỗ tay âm âm. *An-loan* lại dâng mũ lần nữa, thì lại thấy ít người vỗ tay lắm. Xê-da lại đẩy ra, thì tiếng vỗ tay như vang trời nổ đất. Xê-da thử hai lần như thế thì biết rõ lòng dân, bèn đem mũ ấy lên đền *Ca-bi-lôn*. Cách đó mấy hôm thì không biết có ai đem võng-cân của vua ngày xưa mà quấn vào tượng ngài. Có hai viên thứ-dàn đại-biêu là ông *Pha-la-vi-úc* (*Flavius*) và ông *Mạc-xe-lục* (*Marcellus*) đến trèo lên tượng ấy mà xé tan võng-cân thắm ấy ra. Rồi đi xuống, hồ gặp

người nào gọi Xê-da là vua, thì bắt mà giải vào nhà ngục. Trăm họ kéo lũ lượt đi theo hai ông ấy, mà gọi hai ông ấy là những bậc *Bu-ru-túc* (Brutus), bởi vì ông *Bu-ru-túc* ngày xưa đã diệt được quân-chủ, và đem quyền quốc-chính mà giao cho Kì-lão-viện và cho quốc-dân. Xê-da nổi giận lên, truất ngôi hai ông đi. Ngài lại đến chỗ công-đồng mà lảng-mạ hai ông ấy, gọi là đồ súc-vật với đồ sắt-phu, chẳng quản tranh đến lòng cả trăm họ đã đồng thanh mà khen hai ông ấy.

TIẾT THỨ LXVIII

VIỆC MƯU PHẢN CỦA ÔNG BRUTUS
VÀ ÔNG CASSIUS PHÁT XUẤT TỪ LÚC NÀO ?

Từ việc đó trở đi, mắt thiên-hạ nom cả vào ông *Bu-ru-túc* là dòng-dõi nhà ông *Bu-ru-túc* ngày xưa, lại có ngoại tổ ở trong họ *Xe-vi-li-a* (Servilia) cũng là một nhà thế-tộc trong thành *La-mã*. Vả lại vừa là cháu, vừa là rể ông *Ca-lôn*, thì chắc hẳn là một tay thù-gia của chính quân-chủ. Ngặt vì ông *Bu-ru-túc* đã nhiều lần chịu ân của ông Xê-da, không nỡ mưu đồ việc bội-phản. Nguyên sau khi ngài đã đại thắng ở *Phác-xan* (Pharsale), ông *Bông-bê* đã chạy trốn rồi, ngài chẳng những đã tha giết cho ông *Bu ru-*

túc, mà lại còn vì ông *Xê-da* mà tha giết cho nhiều tướng cũ của *Bông-bê* nữa. Doan rồi ngài lại tỏ lòng tin-mến *Bu* công vô cùng, mà cất-nhắc cho lên làm tư-pháp và làm tổng-thống lãnh-sự trong bốn năm. Khi ông *Bu-ru-túc* với ông *Cát-xi-úc* (*Cassius*) tranh nhau chức tổng-thống, tuy rằng ngài vẫn biết *Cát* công là xứng-đáng hơn, ngài đã nói ra miệng, mà ngài cũng bênh *Bu* công lấy được, nói rằng *Cát* công không thể lên trước *Bu* công được. Bởi thế cho nên khi có người tố-giác với ngài rằng ông *Bu-ru-túc* âm-mưu làm phản, thì ngài nhứt định không tin. Ngài lại véo da mà bảo rằng: « Minh này chớ dao của *Bu-ru-túc* ». Ngài có ý nói rằng ngài tin ở đức-hạnh ông *Bu-ru-túc* là người đáng nối nghiệp làm vua ngày sau, nhưng *Bu* công đã có chí muốn nối nghiệp ngài, thì hẳn không bao giờ nở phụ-bạc mà phạm tội phản-ngịch ngài được.

Những người lòng muốn cách-mệnh, chỉ trông vào có một tay *Bu* công, hoặc trông-cậy ở *Bu* công hơn ở người khác, biết tình như vậy cho nên cũng không ai dám ngổ-lời với *Bu* công. Nhưng cứ đêm đêm, họ lại đến tại tòa Tư-pháp mà bỏ tờ và dán giấy đặc quanh ghế ngồi của *Bu* công. Những giấy ấy nhiều tờ viết chữ rằng:

« *Bu-ru-túc* hề! *Bu-ru-túc*! ngủ đó ư? Vậy *Bu-ru-túc* chẳng phải là *Bu-ru-túc*! » Ông *Cát-xi-úc* thấy ông *Bu-ru-túc* đọc xong những giấy bỏ lời ấy có ý chuyển lòng, cũng muốn mua chuộc danh vọng với đồng dân, thì *Cát* công lại phỉnh già vào. Bởi vì *Cát* công có cớ thù riêng *Xê-da*, việc ấy rồi ta sẽ nói trong *Truyện* ông *Bu-ru-túc*, *Xê-da* chỉ nghi riêng một *Cát* công, cho nên một ngày kia ngài có hỏi bạn rằng: « Vậy chứ các ông có biết *Cát-xi-úc* đương mưu đồ việc gì chẳng? Như ý ta, thì ta không ưa hẳn chút nào, vì mặt hẳn xanh lăm ».

Một lần nữa có người đến tố-giác với ngài rằng ông *An-toan* và ông *Đô-la-bê-la* (*Dolabella*) đương mưu đồ việc gì lạ, thì ngài nói rằng: « Những kẻ đầy đà, chải-chuốt như thế, thì phỏng có làm nên việc gì mà ta sợ. Ta chỉ e những kẻ gày-gò xanh-sao mà thôi. » Ngài có ý nói ông *Bu-ru-túc* và ông *Cát-xi-úc*.

TIẾT THỨ LXIX

ĐIỀM GỖ

Người ta biết trước được số-mệnh thì dễ, mà tránh được số-mệnh thì khó. Số-mệnh ông *Xê-da* ngày xưa, thật là có nhiều

điều lạ hiển ra cho biết trước: Kỳ thực thì những điềm nhỏ như sao tương-tinh đi lạc, như những tiếng rên ban đêm ở trên trời dưới đất, những giống chim ăn đêm, như cú vọ, đương ban ngày ra đậu giữa chốn công-dồng, thì cũng không mấy người để trí vào. Nhưng cứ theo lời thầy *Xi-tra-bông* chép, thì có khi người ta nom thấy thiên-binh sáng như lửa giao-chiến ở trên trời. Trong trại quân, có một tên đầy-tớ lính, làm được bật lửa ở tay ra, ai cũng tưởng bỗng cháy tay, mà nhìn lại thì không có vết tích gì cả. Một hôm *Xê-da* làm lễ tế thần, khi mổ bò thì không thấy trái tim. Điềm ấy là điềm gở nhứt. Có nhiều người thuật lại rằng có thầy-bói tên là *Xi-bu-ri-rơ* (*Spurina*) đã bảo trước cho *Xê-da* biết rằng, đến ngày vọng tháng ba, thì có nguy to. Giữa hôm ấy, *Xê-da* đi ra nghị-viện gặp thầy-bói, bèn chào mà nhạo-báng rằng: Hôm nay đến ngày vọng tháng ba rồi đây, thầy! — Thầy đáp rằng: « Dạ thưa phải, nhưng ngày vọng chưa đến mà chưa qua ». Hôm trước ngài ăn cơm tối ở nhà ông *Lê-bi-đức* (*Lepidus*). Cứ tuân lệ thường, các quan hay nhân lúc ngài ăn cơm mà đưa các giấy má công văn để lấy chữ kí ngài. Trong khi ngài đương kí, thì khách ăn cơm ngồi

hỏi nhau: « Chết cách nào hay nhất? » Chưa ai kịp đáp thì ngài vừa kí vừa nói to rằng: « Cách chết hay nhất là cách chết vô phòng. »

Tan tiệc rồi, ngài trở về dinh. Đương cùng với phu-nhân nằm ngủ, bỗng thấy các cửa ngõ mở ra âm âm như người phá. Ngài giật mình thức dậy, thì thấy phu-nhân đương ngủ say mà rên-rĩ khóc-than, ôm lấy ngài hình như ôm thầy chồng mới bị ai đâm cổ. Cứ theo lời nhiều nhà chép sách nữa, thì đêm hôm ấy *Can bu-ni-a* phu-nhân (*Calpurnia*) nằm chiêm-bao thế khác. Nguyên Ki-lão viện có nghị-định làm cho dinh *Xê-da* một cái dấu nhà riêng, để phân-biệt với các dinh khác. Đêm hôm ấy phu-nhân nằm mơ thấy dấu nhà tự-dưng vỡ đổ, cho nên rên-rĩ khóc-than. Sáng ngày ra, phu-nhân khuyên ngăn ngài chớ nên đi đâu suốt ngày hôm ấy, nghị-viện có hội-nghị, thì cũng nên hoãn lại ngày khác. Phu-nhân nói: « Thiếp chiêm-bao như vậy. Ví bằng chàng chẳng để lòng tin, thì xin chàng đặt ngay ban thờ lên bói một quẻ ». *Xê-da* thấy vợ hoảng-hốt như thế, thì cũng lấy làm lo-sợ, bởi vì phu-nhân xưa nay thường có can-dảm như trai, mà không hay tin mộng-mị. Các thầy bói bèn lập tức dựng đàn gieo quẻ, xong rồi nói rằng quẻ xấu lắm. Ngồi

bèn sai ông *An-loan* ra nghị-viện mà xin hoãn hội-ngự đến ngày khác.

TIẾT THỨ LXX

NGÀI CỜ RA NGHỊ-VIỆN

Giữa lúc ấy thì ngài thấy ông *Đê-xi-mục Bu-ru-túc* (*Décimus Brutus*), tiểu-tự là *Al-bi-núc* (*Albinus*) ở ngoài chạy vào. Ngài tin mền ông ấy lắm, cho làm con nuôi và làm kế-tự thứ hai. Ngờ đâu ông ấy cũng âm-mưu với ông *Bu-ru-túc* (*Brutus*) kia và ông *Cát-xi-tíc*. Đê công sợ rằng nếu *Xê-da* không ra nghị-viện thì lỡ mất mưu, mà lại tiết-lộ, bèn chạy vào nhạo-báng lũ thầy bói, rồi kêu với ngài rằng hoãn nghị-viện là một việc quan-trọng, lẽ đâu lại vì một sự tin mộng-ảo mà đi làm một sự mất lòng cả nghị-viện: « Nghị-viện hôm nay đến họp
« cũng là vâng tờ thông-đạt của chúa-công.
« Cả nghị-viện đã bàn định tôn chúa-công
« lên làm vua cả các thuộc-địa ở ngoài cõi
« Ý-dại-lị, và để chúa-công được quyền đội
« mũ vua ở khắp-mọi nơi, chỉ trừ trong
« thành *La-mã*. Bây giờ các viên xi-lão
« trong nước đã đến đông cả nghị-viện,
« duy còn chờ có chúa-công ra nữa là
« xong. Bỗng đứng lại thấy người ra bảo
« các quan ai về nhà nấy, chờ hôm nào

« phu-nhân nằm mộng lành hơn, bấy giờ
 « hãy sẽ họp, thì tôi tưởng biết bao nhiêu
 « kẻ ghét chúa-công, nhân độ mà nghị-
 « luận gièm-báng chúa-công. Vì chúng tôi
 « là người thân-tín và đệ-tử của chúa-công
 « có ra nghị-viện mà cãi rằng, đó chẳng
 « phải áp-chế, đó chẳng phải chuyên quyền,
 « thì phỏng còn ai nghe nữa? Bằng chúa-
 « công có tin hôm nay là ngày xấu nữa,
 « thì tưởng chúa-công cũng nên thân
 « hành đến nghị-viện mà xin đình hội-nghị
 « mới phải. » Nói đoạn. Đệ công cầm tay
 Xê-da mà dắt đi. Vừa bước qua bậc cửa
 ra đường cái, thì có một tên nô-lệ ở đâu
 chạy đến, nhứt định xin bẩm riêng việc
 gấp với quan nhiếp-chính. Chẳng may
 các quan cùng đi với ngài đông lắm, tên
 ấy không sao đến gần được, bèn chạy vào
 trong nhà bần với phu-nhân, xin phu-
 nhân cho ở đó mà chờ khi ngài về, để
 mật trình một việc quan-trọng.

Thầy A-tê-mi-dô (Artémidore de Cnide)
 dạy tiếng Hi-lạp ở La-mã, biết được ít
 nhiều mưu-cơ của bọn Bu-ru-iúc, cũng
 thảo mấy chữ vào tờ giấy mà đem đến
 đưa cho Xê-da. Nhưng tiên-sanh thấy Xê-
 da vội quá, ai đưa giấy gì cũng giao cho
 các tướng theo hầu cả. Tiên-sanh bèn cố

chen đến tận ngài, đưa tờ giấy mà nói rằng: Giấy này có việc rất mật, quan-bệ đến chúa-công, xin chúa-công đọc ngay, mà đọc một mình chớ giơ cho ai biết ». Ngài cầm lấy tờ giấy, mấy lần đã giơ lên đọc, mà không đọc được, cứ hồ đưa mắt coi được vài ba chữ đầu, thì lại có người trình bậm việc khác. phải ngừng lại nghe, không sao đọc được. Thành ra khi vào đến nghị-viện rồi, tờ giấy vẫn cầm ở trong tay, không tài nào đọc được. Cũng có sách chép rằng hôm ấy thầy *A-tê-mi-dô* đi theo ngài mãi mà chẳng gặp được mặt, phải nhờ tay người khác đưa hộ tờ báo nguy cho ngài, vậy nên ngài không xem vội.

TIẾT THỨ LXXI

NGƯỜI CÁT-XI-CA ĐÂM TRÚNG NGÀI TRƯỚC

Bấy nhiêu việc cũng có lẽ là tình-cờ mà sinh ra thế. Duy có việc nghị-viện hôm ấy lại họp trong một cái đền của nghị-viện mới cất nên, mà dân-gia nhà-nước để làm công-ca-quán, trong đền ấy lại có tượng *Bông-bê*, thì hình như có vị thần-minh nào xui khiến cho ra như thế. Trong sách chép rằng người *Cát-xi-úc* khờ sắp thi-hành mưu phản, đến ngửa mặt lên nhìn tượng *Bông-bê* mà khấn thầm.

Vốn ông *Cát-xi-úc* xưa hằng theo tôn-chỉ của thầy *E-bi-cù* (Epicure) nhưng khi ấy bỗng dung trong bụng thấy nhiệt-thành mà làm ra sự trái nghĩa-lý ấy.

Còn ông *An-toan*, thì bọn phản-nghịch sợ ông ấy có nghĩa với *Xê-da* quá, vả lại có quân bản-bộ rất nhiều, cho nên giữa lúc chi-hành mưu phản, thì sai người *An-bi-núc* (Albinus) đem ông ấy đi nơi khác, kiếm chuyện gì mà nói lâu lắm. Khi ngài tới nơi, thì cả nghị-viện đứng dậy chào. Còn bọn đồng mưu với *Bu-ru-túc*, người thì đứng sát quanh ghé ngài mà đợi ngài đến nơi; kẻ thì kéo nhau ra tận cửa đón ngài, mà kêu giùm cho ông *Mê-tê-lưu Xanh-be* (Métellus Cimber) xin cho em phải đầy đi xa, được ân xá trở về. Họ vừa đi theo chân ngài vừa kêu nài hộ, kì đến lúc ngài vào tới chỗ ngồi. Ngài ngồi xuống mà xua đẩy họ ra, nài điều xin đó không chuẩn y cho được. Họ kêu nài nữa thì ngài giận mà quở riêng từng người một. Giữa lúc ấy thì người *Mê-tê-lưu* quờ hai tay ra mà giăng lấy áo ngài, để ngài chật hở vai ra. Bọn hành-thích lấy đó làm hiệu lệnh. Người *Cát-xi-ca* tuốt gươm ra chém ngài trước nhứt, nhưng nhát gươm đó không vào sâu mà không trúng chỗ hiểm. Cũng có lẽ bấy giờ *Mê* ông run, cho nên chém hụt mà không

manh. Xê-da ngánh cồ lại mà nắm lấy thanh gươm, rồi hai người cùng hòa thanh mà kêu lên. Xê-da thì kêu bằng tiếng la-tinh rằng: « *Cát-xi-ca* phản-tặc, mi làm chi đó? » *Cát* công thì kêu bằng tiếng *Hi-lạp* rằng: « Anh tôi dẫu, lại cứu tôi với! »

TIẾT THỨ LXXII

RỒI BỌN BU-RU-TỨC GIẾT CHẾT NGÀI SAU

Lúc đầu tiên bao nhiêu những người không đồng mưu trước, đều khiếp-dám rụng-rời. Người nào người ấy ngán-ngờ không dám chạy, không dám lại cứu Xê-da, mà cũng không ai dám thở một câu gì hết. Bấy giờ thì cả bọn nguy cùng rút gươm ra mà vây kín lấy ngài. Ngài ngánh về phía nào cũng thấy gươm đâm tứ tung vào đầu, vào mặt, vào mắt, vào mũi. Ngài bấy giờ khác nào như con thú dữ, mấy người đi sẵn, đương đồ xô đến mà bằm-vằm xâu-xé. Khi ngài đã ngã rồi thì ai cũng đồ xô đến mà tranh nhau lấy một phần ở trong việc hành-thích, như là để được nếm mỗi người vài giọt máu của ngài, như là tranh nhau mó tay vào một việc cúng tế để cầu lấy một cái khước riêng. Ông *Bu-ru-túc* đâm ngài một nhát vào bẹn. Ngài đương chống đỡ tứ tang, đương nép mình vào một bên

thì nom thấy *Bu* công cầm gươm chạy đến. Thấy vậy thì ngài không giữ mình nữa, đành để cho chúng giết, ngài chỉ lấy vạt áo mà trùm đầu. Không biết là tình-cờ hay là tại bọn kia chí như thế, ngài lánh dần mãi đến tận dưới bệ tượng *Bông-bê* làm vẩy máu ra cả quanh bệ. Tưởng chừng như vong-hồn *Bông-bê* đứng làm chủ-trương việc báo-cừu đó, khiến cho *Xê-da* phải mang thương-tích đầy mình mà đến chết tại trước tượng. Đếm ra vừa hai-mươi-ba dấu. Nhiều người xúm quanh lại đâm ngài, đâm lẫn phải nhau cũng có thương-tích.

TIẾT THỨ LXXIII

BRUTUS VÀ CASSIUS KẼ CÔNG VỚI TRĂM HỌ

Khi *Xê-da* đã chết rồi, người *Bu-ru-tíc* tiến ra trước nghị-viện mà kể các lẽ, làm sao bọn y phải hành-thích. Nhưng các viên kì-lão không ngồi yên được mà nghe, nhón-nháo cả lên mà chạy trốn, đi đến đâu làm náo-động đến đó. Nhà thì đóng bán hàng phải đóng cửa lại, có nhà ngân-hàng thì bỏ cả hiệu và sổ sách mà đi. Ngoài đường cái thì kẻ chạy xuôi, người chạy ngược. Có kẻ thì chạy đến nghị-viện để xem tình-trang làm sao; có

người thì đi coi thấy rồi chạy trở về. Ông *An-loan* và ông *La-bi-đúc* (*Lapdius*), là hai người bạn chí thân của *Xê-da* phải ẩn lánh vào nhà người ngoại-quốc, sợ bách-tính xúm nhau lại mà giết. Duy có bọn *Bu-ru-túc* thì đã chẳng chạy trốn đi đâu, lại còn cầm gươm vấy máu, khời còn bốc lên ngùn-ngụt mà từ nghị-viện, chạy lên đến *Ca-bi-tôn* bộ mặt vui vẻ đắc chí như là những kẻ anh-hùng mới làm xong một đại thủ-doạn. Bọn ấy vừa đi vừa phủ dụ trăm họ, khuyên ai nấy bảo thủ lấy quyền tự-do làm nghĩa cả, gặp bọn quan to hoặc đại-biểu nào thì bọn ấy còn đứng lại mà tuyên cáo tin hay cho mà biết. Có nhiều kẻ tuy không can dự gì đến việc giết *Xê-da*, mà cũng vờ đi theo họ, để lấy sĩ-diện với kẻ khác. Trong số theo đóm ăn tàn ấy thì có người *Cai-úc-xi Ốc-ta-vi-úc* (*Caius Octavius*), người *Lăng-tư-lư Xĩ-binh-lê* (*Lentulus Spinther*). Về sau hai người ấy cũng vì thế mà bị hại, thật là đáng kiếp. Sau ông *An-loan* và ông *Xê-da-trẻ* bắt hai người ấy mà giết đi, lại tố-cáo cho ai nấy đều biết rằng hai người ấy không can thiệp gì đến việc giết *Xê-da*, song cũng bắt tội vì khoe tội tất là có tình muốn phạm tội. Thế vì-

chỉ là hai người vừa uổng mạng vừa không được cái hư danh sở-cầu của mình.

Sáng hôm sau, bọn *Bu-ru-lúc* ra tại chốn công-đồng hội-nghị của trăm họ mà diễn-thuyết, thì trăm họ chẳng ai khen mà cũng chẳng ai chê. Mấy muôn người mà cứ đứng im tiếng như thế, tỏ nghĩa ra rằng dân *La-mã* cảm thương *Xê-da* mà lại có lòng vì nể *Bu-ru-lúc*. Ki-lão-viện hội-nghị bàn định rồi sẽ làm nghị đại-xá cho những tội đã qua ; lại định làm đại lễ mà tế *Xê-da*, còn những mệnh-lệnh của *Xê-da* tuyên-bố trong khi nhiếp-chính, thì cứ việc thi-hành. Còn bọn *Bu-ru-lúc* thì nghị-viện cũng chia cho mỗi người một đất mà cai-trị, và ban cho những danh-vọng phải chăng. Ai cũng đã tưởng thế là khéo khu-xử lắm rồi, mà *La-mã* cộng-hòa quốc từ đây vững nền thịnh vượng.

TIẾT THỨ LXXIV

LÒNG DÂN BIẾN ĐỔI, BỌN
BRUTUS PHẢI TRỐN ĐI

Nhưng đến khi mở chúc-thư của *Xê-da*, thấy ngài đem gia-tài mà chia cho hết cả người trong nước. Gia-tài ấy rất lớn, chia cho cả nước mà mỗi người còn được một phần khá. Khi khiêng di-thể ngài ra, thấy

máu-me đả-địa, đầy những dấu tích, mặt mũi tan nát, vì những nhát gươm đâm chém, thì trăm họ tự-dưng xúc-dộng thương tâm, than khóc vang-lừng trời đất, cảm thương con người anh-hùng đại-lượng từ lúc còn sống đã lưu tâm ở nghĩa công-cộng, trăm họ bèn nhổ hết những hàng rào, những ghế ngồi cùng bàn, mễ kê ở chốn công-dồng rồi chất lên một đống củi to mà hỏa-táng cho ngài. Trong khi lửa cháy, thì dân đốt đuốc mà chạy đến đốt sạch nhà cửa bọn cách-mệnh. Nhiều người đi tìm kiếm bọn ấy, để đem xé xác cả ra, nhưng bọn ấy trốn ở đâu kín lắm, không ai tìm thấy.

Ông *Xinh-na* (Cinna) là một người bạn thân của *Xê-da* nhân việc ấy mà phải chết oan. Nguyên đêm hôm trước ông *Xinh-na* nằm chiêm-bao thấy *Xê-da* mời đi ăn tiệc, không đi thì *Xê-da* nắm tay mà kéo đi cho được. Thức dậy thì nghe thấy người ta đồn bách-tính đương thiêu hài-cốt ông *Xê-da* ở chốn công-dồng, ông ấy bèn trở dậy, chẳng quản mộng-triệu bất tường, chẳng quản mình đương sốt-rét, lật-đật chạy ra viếng bạn. Vừa ra tới nơi thì có một người trở tay bảo người khác rằng chính mình là *Xinh-na*. Hai người vừa nói xong thì thấy xông-xao, ai cũng trở vào

minh mà bảo mình là một đứa trong bọn giết Xê-da, rồi họ xúm đông lại xè tan xác ra mà chết. Số là trong bọn giết Xê-da, có một người trùng tên với Xinh-na thật.

Bu-ru-túc và *Cát-xi-úc* thấy việc xoay ra như vậy, sợ quá phải ẩn lánh trong một vài ngày, rồi lên ra ngoài thành mà trốn đi mất. Trong truyện ông *Bu-ru-túc* rồi sẽ kể những vận-nạn của hai người ấy, từ hồi đó trở đi ra làm sao.

TIẾT THỨ LXXV

CASSIUS CHẾT

Xê-da mất năm ấy năm-mười-sáu tuổi, nghĩa là chỉ sống lâu hơn ông *Bông-bê* được có bốn năm nữa mà thôi. Thi ra cái quyền chuyên-chế, cái quyền một mình cầm một nước trong tay, bấy nhiêu lâu ngài trải biết bao nguy-hiểm gian-lao, để mà giành cho lấy được. Đến khi được thỏa chí rồi, thì cái quyền ấy chẳng qua là một cái hư-danh, một cái vinh-quang mỏng-mảnh, làm cho người đồng-bang ai nấy phải ghét. Nhưng khen thay các Ủng-hộ thần đã đưa dắt ngài trong khi còn sống, đến khi ngài đã mất rồi cũng còn luôn luôn theo linh-hồn mà ủng-hộ, thần ấy đi đuổi những kẻ phản ngài, bất cứ là can-

dự đến tội ác nặng hay nhẹ, cả từ đến những kẻ tuy không nhúng tay mà cũng đồng-chí với bọn nguy, về sau đều bị hại sạch, không còn lấy một người nào thoát cả. Trong các việc báo-ứng ấy lạ nhất là việc người *Cát-xi-úc*. *Cát* công thua trận *Phi-líp* rồi, phải tự tận, chính thanh gươm cầm giết *Xê-da* ngày trước, nay lại đem mà đâm ruột mình. Mà trong các điềm trời lạ nhất là ngôi tuế-tinh năm ấy. *Xê-da* chết hôm trước, thì hôm sau sao ấy mọc, luôn trong bảy đêm rồi biến đi mất. Điềm thứ hai là từ khi *Xê-da* mất, mặt trời tự dưng hóa ra mờ tối suốt trong năm ấy, làm cho tiết khí hóa độc, hoa quả muôn không nở nang được như mọi năm.

TIẾT THỨ LXXVI

BRUTUS CŨNG CHẾT

Nhưng lại có điều nữa, tỏ ra rằng quỷ cũng giận, thần cũng bèn vì mất một người hào-kiệt. Là sự hung-thần biến lên hai lần trước mắt người *Bu-ru-túc*.

Giữa lúc *Bu-ru-túc* ráp đem quân qua sông ở bên *A-by-đa* (*Abyde*), một đêm kia *Bu* công nằm trong trường còn đương bán-khoản nghĩ-ngợi, chưa ngủ. Các tướng *La-mã*, thì *Bu* công có tiếng là ít ngủ nhất.

Đêm hôm ấy, *Bu* công đang nằm tỉnh cuộc xa xôi, tự-dưng nghe thấy tiếng động ở ngoài cửa trại. *Bu* công nhìn vào ngọn đèn để đêm, thì thấy đèn lu mù sắp tắt, mà bên mình thì lù lù một đám đen xì, hình dạng gớm ghê quá đời. Kỳ thấy *Bu* công giật mình sợ hãi. Sau thấy đám đen ấy không làm điều gì dữ chỉ cứ lù lù mà tiến đến bên giường nằm thì *Bu* công đánh bạo mà hỏi ai. Hung-thần đáp rằng: « Ta là hung-thần của người đây, *Bu-ru-lúc* ạ, rồi ta lại sẽ gặp nhau ở *Phi-líp* nữa ». — *Bu* công làm ra mặt bạo dạn mà rằng: « Được, rồi ta gặp mi ở *Phi-líp*. » Đám đen tự-dưng tan. Các đó ít lâu, thì *Bu-ru-lúc* giao chiến với *An-toan* và *Xê-da-trẻ* tại *Phi-líp*. Kỳ thấy *Bu* công thắng trận, đuổi được quân bên kia đến tận trại *Xê-da-trẻ*, lại cho quân vào cướp phá tan được trại ấy ra. Nhưng đến đêm hôm ấy, *Bu* công đương tỉnh thể trận ngày mai thì tự-dưng lại thấy hung-thần hôm nọ, hiện lên mà chẳng nói chẳng rằng gì cả, *Bu-ru-lúc* biết rằng số-mệnh mình đến đó là hết, sáng hôm sau hăng hái mà ra trận, cố lấy chết ở giữa nơi chiến trường, ai hay không được cái chết vinh-hiến đó. Khi đã thua trận to, quân chạy tan dần

cả rồi, *Bu* công ần lên một nơi sườn núi dốc, nhờ một người bạn thân cầm gươm của mình mà giờ mũi gươm ra, rồi chạy sòng sọc vào mũi gươm mà chết ngay tức thì.

HẾT

Hai truyện Alexandre và César đem sống nhau

Đoạn sống nhau này nguyên bản của Plutarque liên-sanh thất-lạc mất. Ricard liên-sanh là người dịch ra Pháp văn, có tưởng-tượng mà đặt ra sau đây :

I. — Hai người đại-tướng ta vừa mới chép truyện đây, danh tiếng lừng lẫy khắp trong thiên-hạ, cớ kim đều công-nhận là đệ-nhất-luu-nhân, nay khó nói được ông nào hơn, ông nào kém. Hai ngài giống nhau cũng nhiều điều mà khác nhau cũng lại nhiều điều.

Xét từ tính nết hai ngài, cho đến nguyên cớ từng việc của hai ngài, và cách cử binh của hai ngài ; xét những số quân giặc mà hai ngài phải đi đánh ; những thủ-đoạn của hai ngài tại chỗ chiến-trường : chính-sự của hai ngài ở trong nước ; sau nữa lấy hai cách chết ra mà suy bì với nhau, thì biết bao nhiêu chỗ giống nhau, mà biết bao nhiêu chỗ khác nhau.

Sau này ta thử đem suy bì bấy nhiêu mỗi, mà xét xem hai ông khi hơn nhau, lúc kém nhau những điều gì.

II. — Hai tiếng *Á-lich-xan*, và *Xê-da* lâu nay đã thành ra hai tiếng bóng, để gọi

người anh-hùng, hào-kiệt. Vua *Á-lich-xan* thì suốt đời không thua trận nào. Ông *Xê-da* thì chỉ thua một vài trận nhỏ, lại thắng liền mấy trận lớn làm cho không ai nhớ đến những trận thua, cho nên hai đấng anh-hùng đó, ai cũng coi như là hai bậc hoàn-toàn cực-điểm ở trong nghề võ. Muốn ca-tụng một viên đại-tướng, thì không gì danh-giá cho bằng tử với *Á-lich-xan* hoặc tử với *Xê-da*.

Bao nhiêu những đức-tính của nhà đại-tướng cần phải có, thì hai ngài gồm đủ hết cả. Nhưng bên thì nóng-nảy hùng-dũng, mà bên thì khoan-lỏa điềm-tĩnh. Song hai người dùng kế cùng khôn-ngoan, mà cùng chắc công-hiệu như nhau. Một bên thì như hùng như hổ, đi đâu đi cho lấy được, không có rào lũy nào ngăn trở được lối đi. Một bên thì cứ lì lì kiên-nhẫn không bao giờ nóng, mà không bao giờ biết nản, biết nhọc. Một bên thì cái gan thách hết mọi sự nguy-hiểm; một bên thì con mắt tinh đời thoát nhìn đã biết ngay thế lợi hại. Ông này thì khéo vây thành cầm trại. Ông kia thì khéo làm cho quân sĩ nhắm mắt tin theo, mà đánh cho đến kì được. Đem số trận của hai ông thắng ra mà tính thì đời sau ai cũng phải giật mình, mà cho vào bậc thần

thánh không phải là người trần. Trong mấy năm trời mà đánh dẹp được biết bao nhiêu nước, gần khắp cả thế giới của người ta biết ngày xưa. Người tâm thường nhưng đi qua được bấy nhiêu đường đất cũng đã đủ thở rồi, lựa là còn phải vừa đi vừa đánh dẹp.

Hai ông tuy chết mỗi ông một cách, nhưng cùng là chết đương lúc sự-nghiệp sắp được hoàn-toàn, đương lúc mơ-màng những công-việc lớn-lao; làm cho đỡ-dang một cuộc mơ-tưởng cao như trời, rộng như biển. Đó là đem những điều đại-cương của hai ngài mà so-sánh. Nay ta thử đem những điều nhỏ-nhất mà sóng xem ra làm sao.

III. — Vua *Á-lich-xan* để ra ở nơi nhà vàng điện ngọc, là con một vị đại-đế ở trong thiên-hạ, mà vị đại-đế ấy lại là học-trò một người hiền-triết có danh-tiếng lớn nhất trong nước *Hi Lạp* là *Ê-ba-mi-nông-đát* (*Epaminondas*) tiên-sinh. Vua *Á-lich-xan* từ thuở nhỏ đã được chịu ơn giáo-dục của những thầy xứng-dáng làm vương-giả chi sư, như là thầy *A-lý-xĩ-lốt*, thật là khéo làm cho rục-rờ cái thiên-tư sáng-láng sẵn của học-trò. Chẳng những dạy học luân-lý, dạy học chính-trị, là hai học-khoa yếu dụng cho kẻ cầm quyền quốc-chính, mà

lại còn dạy cả triết-học và những khoa bí-hiêm, như lý-số-học. Vậy mà *Á-lich-xan* học những bí-thuật ấy dễ-dàng như bỡn, thông-thuộc hết cả. Không chịu cho học-thuật nào là ở trên được tài-trí của mình. Không có điều gì là khó-khăn đến nỗi làm được chán-nản cái lòng hiếu học ấy, càng thấy khó bao nhiêu lại càng học ra riết bấy nhiêu, bởi cái chí-khí con người ấy, khi gặp sự khó thì chỉ biết thêm cái danh-giá đập đổ được chỗ khó mà thôi.

Còn như *Xê-da* thì ta đã kê cứu mãi cũng không tìm thấy ngày thuở nhỏ học hành ra làm sao, chịu cái giáo-dục nào mà nên được người hào-kiệt ấy. Duy chỉ biết rằng ngài có sang qua thành *Rô-da* (Rhodes) mà học nghề hùng-biến, làm môn-đệ thầy *A-bố-lô-nữu-xi* (Apollonius) là một ông thầy dạy học có tiếng thời ấy. Nhưng dầu tiếng thầy hay đến đâu mặc lòng, *Xê-da* chắc không phải nhờ giáo-dục của thầy mà nên người anh-hùng hào-kiệt lạ lùng ấy. Chắc hẳn rằng cái phần thiên-tư của ngài lại là to nhất.

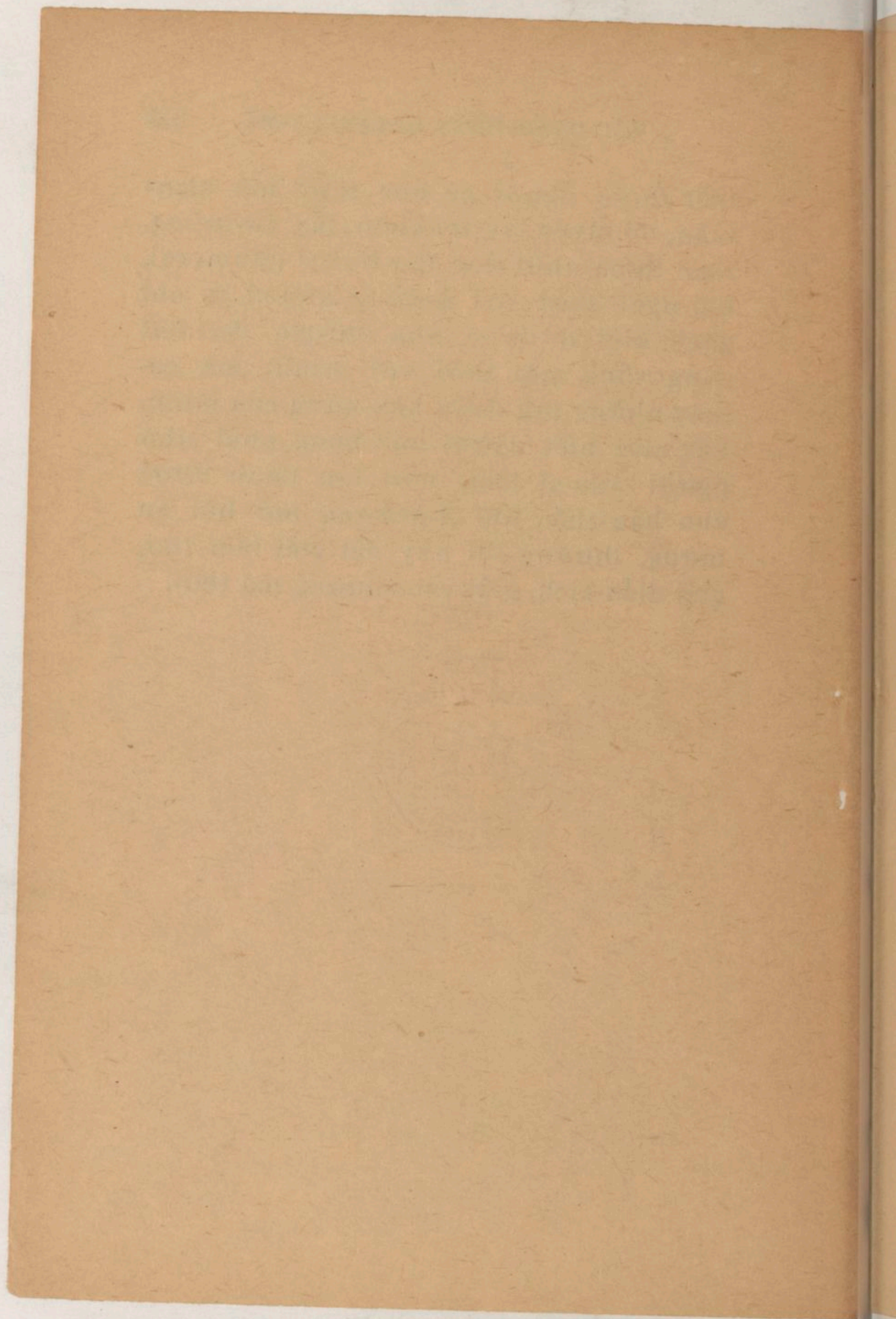
IV. — Vua *Á-lich-xan* thì suốt đời lúc nào cũng trọng văn-chương, cách-trí. Không thiết những cách luyện-tập thân-thể, không hay khoe những võ tài, chỉ

biết được người có học thức mà dám-luận, đề luyện lấy trí-khôn, lấy tư-tưởng. Ngài thích nhất đọc thơ *Hô-mê* (Homère), khi ngài ghen với *A-chi-la* kiệt-sĩ là chỉ ghen kiệt-sĩ được nhà thi-gia đại bút cùng sống một thời với mình, mà ca-tụng những thủ đoạn anh-hùng của mình. Vậy mới biết người anh-hùng phải nhờ người văn-sĩ làm, mới lưu danh được cho hậu-thế. Khi *A-lich-xan* mở hội ăn mừng, thường chỉ hay đặt giải làm thơ, giải diễn-kịch, giải văn-chương mà thôi.

MỤC-LỤC

	Trang
Tiểu-dẫn	3
Tiểu-truyện ông Plutarque	6

TRUYỆN VUA ALEXANDRE

Tiết thứ I. — Plutarque tiên-sinh kể truyện vua Alexandre và truyện ông César, cốt để làm gì?	13
Tiết thứ II. — Lời truyền-tụng về gốc-tích vua Alexandre	14
Tiết thứ III. — Lại có nhiều lời truyền-tụng khác	16
Tiết thứ IV. — Ngày sinh-nhật vua, đền nữ-thần Diane ở (Éphèse) cháy.	17
Tiết thứ V. — Chân tướng vua Alexandre	18
Tiết thứ VI. — Chí-khí vua từ thuở nhỏ	20
Tiết thứ VII. — Cách giáo-dục của vua	22
Tiết thứ VIII. — Thái-tử trị được ngựa Bucéphale	23
Tiết thứ IX. — Thái-tử theo học Aristote tiên-sinh.	25
Tiết thứ X. — Vua Alexandre chuộng sách của Homère thi-sĩ	28
Tiết thứ XI. — Những thủ-đoạn đầu tiên của vua Alexandre	30
Tiết thứ XII. — Cha con giận nhau.	31

Tiết thứ XIII. — Nhờ Démarate cha con hòa-hiệp, vì vua Philippe cuộc hôn-phối không xong.	32
Tiết thứ XIV. — Vua Philippe bị giết, Alexandre nối nghiệp làm vua.	34
Tiết thứ XV. — Ngài dẹp giặc Triballes, phá thành Thèbes	36
Tiết thứ XVI. — Ngài tha cho Timoclée phu-nhân và khen người can-dảm	38
Tiết thứ XVII. — Vua hỏi lại việc tàn-phá thành Thèbes	40
Tiết thứ XVIII. — Anh-hùng tương ngộ	41
Tiết thứ XIX. — Những điềm hay trước khi ngài sang A-châu	42
Tiết thứ XX. --- Vua làm lễ tế thần Minerve ở Ilion.	44
Tiết thứ XXI. --- Ngài đem quân qua sông Granique, trước mắt vua Batur Darius.	45
Tiết thứ XXII. --- Clitus cứu được ngài khỏi chết, quân ngài đại thắng.	47
Tiết thứ XXIII. --- Ngài bình được nước Cilicie, nước Phénicie và nước Pamphilie	49
Tiết thứ XXIV. --- Ngài cởi được cái nút khó ở Gordium, vua Darius nằm mộng	51
Tiết thứ XXV. --- Vua Alexandre bị bệnh, tin ở tay thầy Philippe	53

Tiết thứ XXVI. --- Vua Ba-tư bàn kế với tham-mưu Amyntas, trận Issus	55
Tiết thứ XXVII. --- Lời ngài bình-phẩm về cách xa-hoa của vua Darius . .	56
Tiết thứ XXVIII. --- Cách ngài đãi mẹ, vợ và con-gái vua Ba-tư	58
Tiết thứ XXIX. --- Vua có tiết-độ. . .	59
Tiết thứ XXX. --- Ngài có tiết-độ trong sự ăn uống	61
Tiết thứ XXXI. --- Ngài có tính tự-phụ lại ưa lời ca tụng. Việc ăn uống của ngài mỗi năm tốn kém bao nhiêu .	63
Tiết thứ XXXII. --- Ngài sai quân đi lấy của vua Ba-tư ở thành Damas. Ngài vây thành Tyr.	64
Tiết thứ XXXIII. --- Ngài nhân khi vây, đem quân đi đánh quân A-rập	66
Tiết thứ XXXIV. --- Ngài hạ được thành Tyr	67
Tiết thứ XXXV. --- Ngài lấy được thành Gaza, kiếm được tráp quý mà bỏ sách Iliade	68
Tiết thứ XXXVI. --- Ngài đắp nên thành Alexandrie	70
Tiết thứ XXXVII. --- Ngài vào đền chúa-thần xin quẻ.	71
Tiết thứ XXXVIII. --- Quẻ chúa thần .	72
Tiết thứ XXXIX. --- Ý riêng của ngài về câu dòng dõi chúa-thần	74

	Trang
Tiết thứ XL. --- Ngài mở hội tạ các thần-minh	76
Tiết thứ XLI. --- Vua Ba-tur xin chuộc tù chuộc đất, ngài không chịu . . .	77
Tiết thứ XLII. --- Lời hoạn-quan tâu vua Darius.	78
Tiết thứ XLIII. --- Trò đùa đùa-ở, diềm gở Ba-tur.	81
Tiết thứ XLIV. --- Ngài không chịu đánh đêm, vào trường ngủ kỹ . .	83
Tiết thứ XLV. --- Bạc tướng-quân lo giặc cướp dinh, bị ngài quở mắng.	85
Tiết thứ XLVI. --- Ngài dàn thế trận	86
Tiết thứ XLVII. --- Quân ngài đại thắng	87
Tiết thứ XLVIII. --- Ngài xây lại thành Platée	89
Tiết thứ LI. --- Ngài lấy được thành Suze rồi lấy nước Ba-tur	90
Tiết thứ LII. --- Ngài nghe lời kỹ-nữ mà đốt mất cung-diện vua Xerxès.	92
Tiết thứ LIII. --- Ngài đại-lượng hay ban lộc cho quần-thần.	95
Tiết thứ LIV. --- Thái-hậu đưa thư can ngài việc xa-xỉ.	97
Tiết thứ LV. --- Ngài quở các thần tướng xa-xỉ	98
Tiết thứ LVI. --- Lòng ngài ân-cần với các cận-thần.	100

Tiết thứ LVII. --- Ngài chỉ công chỉ chính	102
• Tiết thứ LVIII. --- Lúc đi trận mạc ngài khéo giục lòng người	104
Tiết thứ LIX. -- Darius chết	105
Tiết thứ LX. — Ngựa Bucéphale mất rồi lại thấy	107
Tiết thứ LXI. — Ngài phá rợ Scythie, tiếp nữ chúa giặc Amazones. . . .	108
Tiết thứ LXII. — Ngài đem quân đi lấy nốt các nước ở Á-châu	110
Tiết thứ LXIII. — Ngài theo phong- tục bản thổ lấy nàng Roxane . . .	111
Tiết thứ LXIV. — Cận-thần ghen nhau, ngài phải ngăn-can	112
Tiết thứ LXV. — Con Bạc tướng-quân manh tâm muốn phản	113
Tiết thứ LXVI. — Việc người Lymnus mưu phản	115
Tiết thứ LXVII. — Cha con Parmé- nion và Philotas cùng phải tội. . .	116
Tiết thứ LXVIII. — Điềm gỡ cho Clitus. .	118
Tiết thứ LXIX. — Người Clitus say rượu nói càn	119
Tiết thứ LXX. — Người Clitus chết .	121
Tiết thứ LXXI. — Vua hối-hận. Thầy Anaxarque khuyên-giải.	123

	Trang
Tiết thứ LXXII. — Hai nhà hiền-triết khích-bác lẫn nhau	125
Tiết thứ LXXIII. — Ca tiên-sinh nói quá, chúa đem lòng ghét.	126
Tiết thứ LXXIV. — Phe nịnh-thần chí hại người cương-trực	129
Tiết thứ LXXV. — Thầy Callisthène và thầy Démarate chết	130
Tiết thứ LXXVI. — Ngài đốt đồ-đạc để đem quân đi cho nhẹ	132
Tiết thứ LXXVII. — Những điều tin- mị của ngài trước khi sang Ấn-độ .	133
Tiết thứ LXXVIII. — Ngài phá được đồn Sisiméthrès, tiếp sứ các rợ . . .	134
Tiết thứ LXXIX. — Vua Alexandre gặp vua Taxile. Ngài xử tàn-nhân với dân Ấn-độ	137
Tiết thứ LXXX. — Ngài qua sông Hydaspe	139
Tiết thứ LXXXI. — Voi khôn và có nghĩa.	140
Tiết thứ LXXXII. --- Ngài hậu đãi vua Porus. Ngựa Bucéphale chết. . . .	141
Tiết thứ LXXXIII --- Quân Ma-xê-đoan không chịu tiến nữa. Ngài trở về .	143
Tiết thứ LXXXIV. --- Ngài hạ được thành Malles, bị trọng thương suýt chết	145

Tiết thứ LXXXV. --- Cách ngài dạy bọn khỏa-thân lý-học phái.	147
Tiết thứ LXXXVI. --- Ngài sai người Onésicrite đi dụ những người hiền- triết trong đạo phái Bà-la-môn. . .	149
Tiết thứ LXXXVII. --- Ngài ngự ra Ấn- độ đại-dương.	151
Tiết thứ LXXXVIII. --- Sương này bỏ với những ngày khô kia.	152
Tiết thứ LXXXIX. --- Trong nước biển loạn	154
Tiết thứ XC. --- Ngài giữ mã cho vua Ba-tư Cyrus.	155
Tiết thứ XCI. --- Ca-la-nữu tiên-sinh chết	156
Tiết thứ XCII. --- Ngài lấy nàng Statira.	158
Tiết thứ XCIII. --- Ngài thả những người Ma-xê-doan già yếu trở về. .	159
Tiết thứ XCIV. --- Thầy Ephestion ăn tham mà chết.	161
Tiết thứ XCV. --- Trước khi vào thành Babylone ngài thấy điềm gỡ . . .	163
Tiết thứ XCVI. --- Ngài sinh ra buồn- rầu lo-ngại	165
Tiết thứ XCVII. --- Ngài tin điềm gỡ. Sợ mà mang bệnh	166
Tiết thứ XCVIII. --- Vua Alexandre thăng-hà	168

	Trang
Tiết thứ XCIX -- Chẳng biết ngài mất tại bệnh hay tại thuốc độc	170
Tiết thứ C. -- Hoàng-hậu Roxane giết Hoàng-phi Statira.	171
Tóm tắt lịch-sử vua Alexandre.	172

TRUYỆN CÉSAR

Kể tóm tắt sự-tích César	183
Tiết thứ I. --- César cùng với Sylla hiềm-khích.	193
Tiết thứ II. --- Bị cướp biển bắt, đòi hai, cho năm.	194
Tiết thứ III. --- Ngài có tài hùng-biện.	196
Tiết thứ IV. --- Ngài thu được lòng dân	198
Tiết thứ V. --- Ngài đọc văn tế vợ, rồi lấy nàng Pompéïa làm kế-thất.	199
Tiết thứ VI. --- Ngài đem những tranh kỉ-niệm các công-trạng Marius mà treo tại điện Capitole	201
Tiết thứ VII. --- Ngài được cất lên làm Giáo-chủ.	203
Tiết thứ VIII. --- Lời trách Cicéron tài hùng-biện để đâu?	204
Tiết thứ IX. --- Kì-lão-viện tranh nhau lòng dân với César	206
Tiết thứ X. --- Người Clodius nhân ngày lễ mầu-nhiệm mà lọt vào nơi mât-thất của César	208

	Trang
Tiết thứ XI. --- César rẫy vợ, Clodius trắng án.	210
Tiết thứ XII. -- César sang làm Toàn- quyền xứ Y-pha-nho	211
Tiết thứ XIII. --- Ngài giảng hòa cho Pompée và Crassus.	213
Tiết thứ XIV. -- César nhờ thế hai người mà được cử lên làm Tổng- thống lĩnh-sự.	215
Tiết thứ XV. -- César sai bắt Caton rồi lại tha ngay	218
Tiết thứ XVI. --- Kể qua những công trạng của César tại đất Gaulès.	219
Tiết thứ XVII. --- Ngài khéo cư-xử, quân tướng đều mến phục	221
Tiết thứ XVIII. -- Cách ngài đãi quân tướng	223
Tiết thứ XIX. -- Tinh ngài dễ-dãi	225
Tiết thứ XX. --- Ngài đánh Gô-la phen thứ nhứt.	226
Tiết thứ XXI.	228
Tiết thứ XXII. -- Ngài đánh tan quân Bỉ-lị-thì	230
Tiết thứ XXIII. -- Ngài phá tan quân Serviens	231
Tiết thứ XXIV. -- Ngài được lưu chức trong năm năm.	232

	Trang
Tiết thứ XXV. --- Ngài đem quân đi đánh dân Uspiens và dân Teuchteres, vượt qua sông Rhin	234
Tiết thứ XXVI. --- Ngài sang đánh Anh-cát-li	236
Tiết thứ XXVII. --- Dân Gô-la phản. Ngài thắng được tướng giặc Ambiorix	238
Tiết thứ XXVIII. -- Tướng Gô-la là Vercingentorix	239
Tiết thứ XXIX. -- Xê-da vây Vercingentorix tướng-quân ở thành A-lê-xi-a.	241
Tiết thứ XXX. -- Quân giặc đến cứu, ngài phá được tan, Vercingentorix phải hàng	242
Tiết thứ XXXI. -- Bố vợ chàng rề tranh-cạnh nhau	244
Tiết thứ XXXII. -- César xin làm Tổng-thống và xin lưu chức Tổng-đốc	246
Tiết thứ XXXIII. -- Pompée làm về thể quân César	247
Tiết thứ XXXIV. --- César xin hễ Pompée bãi binh thì mình cũng bãi binh	248
Tiết thứ XXXV. --- César xin giữ một tỉnh Gô-la bên này núi An ba mà thôi	250
Tiết thứ XXXVI. --- Ngài kéo quân đến đánh thành Ariminium	251

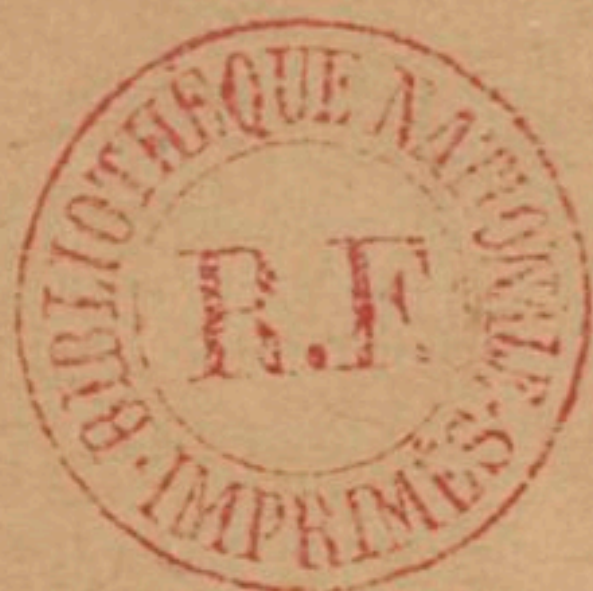
	Trang
Tiết thứ XXXVII. --- Ngài lấy được thành Ariminium	252
Tiết thứ XXXVIII. --- Tin đến La-mã, ai nấy rụng-rời.	254
Tiết thứ XXXIX. --- Pompée phải đi trốn	255
Tiết thứ XL. --- Cảnh-tượng thành La-mã	256
Tiết thứ XLI. --- César vào thành La-mã	258
Tiết thứ XLII. --- César sang Y-pha-nho	260
Tiết thứ XLIII. --- César đi đuổi Pompée	261
Tiết thứ XLIV. --- Ngài định đi thuyền nhỏ mà về Bi-ling	263
Tiết thứ XLV --- Quân hết lương.	264
Tiết thứ XLVI. --- Pompée đã thắng mà chẳng biết thừa cơ-hội	265
Tiết thứ XLVII. --- César dời thế trận đi nơi khác, Pompée bất-đắc-dĩ phải đánh đuổi	267
Tiết thứ XLVIII. --- Quân Xê-da lại gặp thời phong-thịnh	268
Tiết thứ XLIX. --- Quân hai bên đấu nhau ở đất Pharsalie.	269
Tiết thứ L. --- César xem quẻ, rồi khai chiến	271
Tiết thứ LI. --- César đại thắng.	273
Tiết thứ LII. --- Lời-lẽ và cách cư-xử của César sau khi thắng trận	275

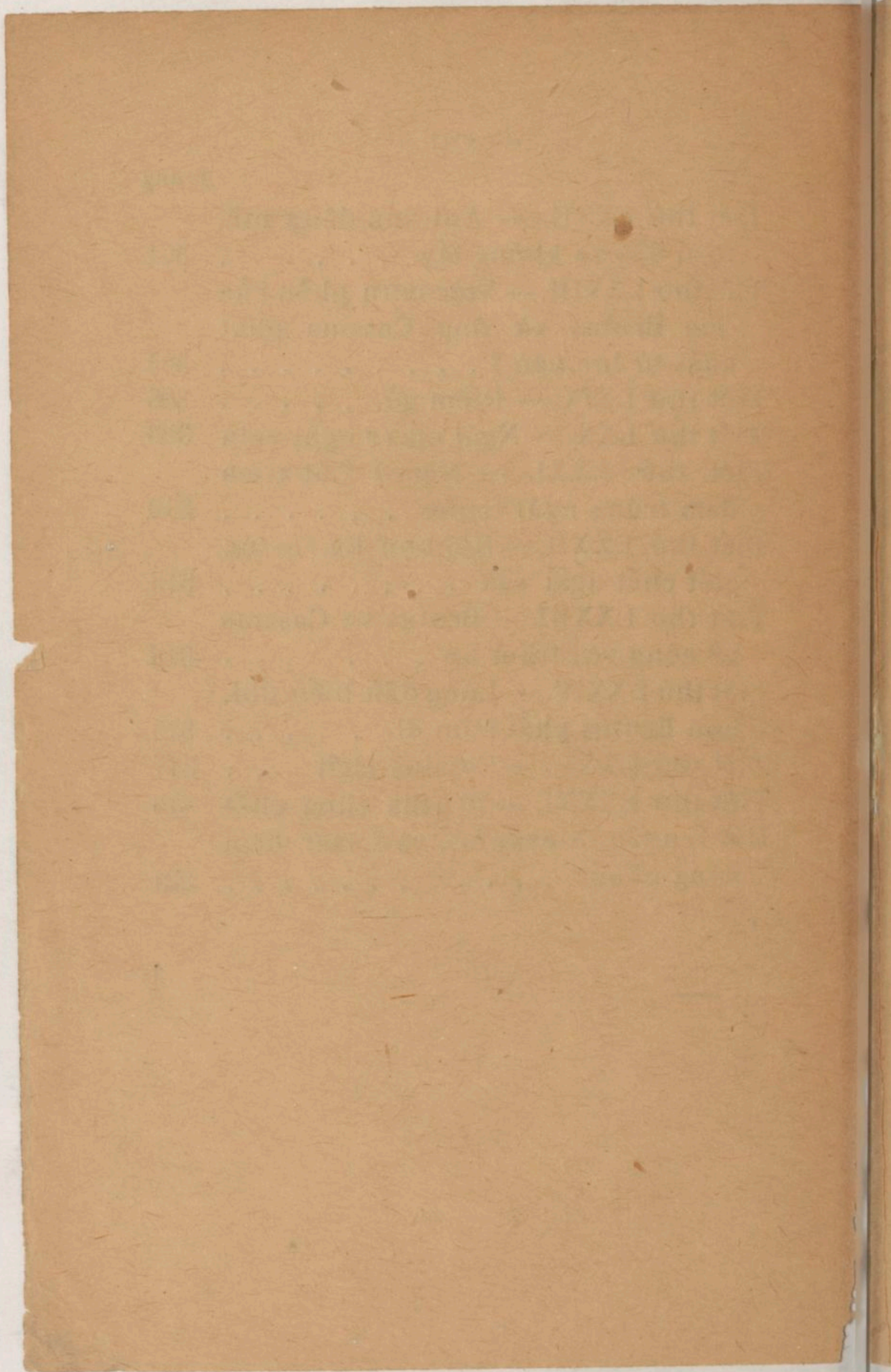
	Trang
Tiết thứ LIII. --- Quẻ thầy Cornélius đoán trúng. César thấy thủ-cấp của Pompée mà hãi	276
Tiết thứ LIV. -- César gặp nữ-vương Cléopâtre	278
Tiết thứ LV. --- César cất nữ-vương Cléopâtre lên ngôi Ai-cập	280
Tiết thứ LVI. --- Ngài đại thắng ở châu Á. Cách ngạo-ngược của bọn Antoine	282
Tiết thứ LVII. --- César qua sang Phi-châu	284
Tiết thứ LVIII. --- Một ngày đánh nổi được ba tướng, cướp được ba đồn.	286
Tiết thứ LIX. --- Sách phản-đối Caton bởi dẫu mà ra	287
Tiết thứ LX. --- Việc khởi loạn La-mã làm lộn-hại số dân biết ngần nào .	289
Tiết thứ LXI. --- Ngài sang Y-pha-nho đánh hai con Pompée	290
Tiết thứ LXII. --- Ngài được làm nhiếp-chính mẫn-đại	291
Tiết thứ LXIII. --- Cách ngài cư-xử sau khi dẹp loạn đã yên	293
Tiết thứ LXIV. --- Chí lớn của César	295
Tiết thứ LXV. --- Ngài cải-lương kỷ-lich	297
Tiết thứ LXVI. --- Vì ngài muốn làm vua mà mất lòng bách-tính	299

	Trang
Tiết thứ LXVII. --- Antoine dâng mũ, ngài đẩy ra không lấy.	301
Tiết thứ LXVIII. --- Việc mưu phản của ông Brutus và ông Cassius phát xuất từ lúc nào ?	303
Tiết thứ LXIX. --- Điềm gỡ.	305
Tiết thứ LXX. --- Ngài cứ ra nghị-viện	308
Tiết thứ LXXI. --- Người Cát-xĩ-ca đâm trúng ngài trước	310
Tiết thứ LXXII. --- Rồi bọn Bu ru-túc giết chết ngài sau	312
Tiết thứ LXXIII. --- Brutus và Cassius kê công với trăm họ	313
Tiết thứ LXXIV. --- Lòng dân biến đổi, bọn Brutus phải trốn đi.	315
Tiết thứ LXXV. --- Cassius chết	317
Tiết thứ LXXVI. --- Brutus cũng chết	318
Hai truyện Alexandre và César đem sống nhau.	321

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES

5700 S. UNIVERSITY AVENUE, CHICAGO, ILL. 60637

ACQUISITION DEPARTMENT

ATTENTION: BOOKS

UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILL. 60637

U.S.A.

ACQUISITION DEPARTMENT

ATTENTION: BOOKS

UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILL. 60637

U.S.A.

ACQUISITION DEPARTMENT

ATTENTION: BOOKS

UNIVERSITY OF CHICAGO

CHICAGO, ILL. 60637

U.S.A.

LA PENSÉE DE L'OCCIDENT

BIBLIOTHÈQUE DE TRADUCTIONS

SÉRIE A

Œuvres Classiques, Antiques ou Modernes
(Couverture crème)

SÉRIE B

Œuvres Populaires, Françaises ou Étrangères
(Couverture rouge)

SÉRIE C

Ouvrages Didactiques et Livres de Vulgarisation
(Couverture verte)

Il paraît par mois au moins deux fascicules de 64 pages au minimum.

ÂU-TÂY TU-TUỞNG

DỊCH-VĂN THU-XÃ

LOẠI A

Những sách kinh-diễn cổ hoặc kim
(Bìa vàng)

LOẠI B

Những sách quốc-dân đọc nhiều,
nguyên-trước tiếng Pháp hoặc tiếng ngoại-quốc
(Bìa đỏ)

LOẠI C

Những sách dạy học và sách phổ-thông
(Bìa xanh)

Mỗi tháng xuất-bản ít ra hai quyển, mỗi quyển số ít là 64 trang.